

3.1. Társadalmi viszonyok és szociális kérdés, 1945–1955

3.1.1. Polgári társadalom – „államosított” társadalom. A népi demokráciától a Rákosi-diktatúráig, 1945–1956 (Olasz Lajos)

A II. világháborút követő 10 év során két átfogó rendszerváltás zajlott le Magyarországon. A korszak első évei egy sajátos demokratikus berendezkedés, az 1949-et követő időszak viszont egy proletárdiktatúra, a szocializmus sztálini változata jellegzetességeit mutatta. A meghatározó politikai, gazdasági és kulturális különbségek ellenére azonban a két periódus szoros szálakkal kapcsolódott. Egyrészt, mert az eltérő irányú változásokat alapvetően ugyanaz a társadalom élte meg. A gyors és látványos társadalmi átrendeződés ellenére ugyanis néhány év alatt nem következett be gyökeres átalakulás, különösen a társadalom mélyrétegeiben. Értékek, normák mentalitások nem tűntek el egyik pillanatról a másikra, illetve nem születtek, és nem váltak általánosan elfogadottá újak. Másrészt, a hatalom kommunista kisajátításának szándéka, a diktatórikus politikai törekvések kezdettől fellelhetők voltak a demokratikus periódusban is, csak az első években még nem volt meghatározó hatásuk a társadalmi viszonyok alakulására. Ugyanakkor a demokratikus értékválasztások, attitűdök, kompetenciák tovább éltek a gazdaság állami irányítás alá vétele és a demokrácia intézményeinek lebontása után is, csak visszaszorulva a családi, baráti közegekbe, de megőrizve annak lehetőségét, hogy a politikai nyomás enyhülése esetén ismét aktivizálódjanak.²⁹⁶

A háború okozta megrázkódtatás a hatalmas gazdasági károk és személyi veszteségek, a vesztes pozíció és a szovjet megszállás egyértelművé tette a korábbi társadalmi-politikai rendszerrel való szakítást és új demokratikus berendezkedés kialakítását. Bár a hogyan tovább kérdésében nem volt konszenzus, abban a politikai szféra szereplői és a lakosság többsége is egyetértett, hogy egy széles társadalmi részvételen nyugvó többpárti parlamenti rendszer kiépítése, a nagybirtokot megszüntető és a nagytőkét korlátozó, részben központosított szabályozott piacgazdaság, és minden irányban nyitott külpolitika megvalósítására lenne szükség, amit a nagykoalíciós kormányzás is biztosít. A kiépülő, alapvetően polgári, de az erős baloldali politikai törekvéseket is tükröző „népi” jelzővel illetett demokrácia kezdettől komoly nehézségekkel küzdött. Az újjáépítés és az állami rekonstrukció feladatain túl, a szuverenitás hiánya, a szovjet katonai megszállás, a gazdasági és politikai nyomásgyakorlás megnehezítette a demokratikus viszonyok, intézmények megerősödését. Az erős centralizáció, a túlsúlyos végrehajtó hatalom, a döntéshozatal terén érvényesülő egyoldalú politikai preferenciák, a központi gazdaságirányítás és az államosított szektor gyors bővülése, a jogbiztonság

relativizálódása, a koalíció felszámolására és a hatalom kisajátítására tett kommunista lépések nagymértékben akadályozták a szerves, rendszerazonos folyamatok kibontakozását és rendkívül sérülékennyé tették a demokráciát.²⁹⁷

1940-es évek végére a kommunista párt megszerezte a politikai hatalmat és az 1950-es évek első felében egy állampárti diktatúrát épített ki. Kiiktatott minden más politikai alternatívát, állami ellenőrzés alá vonta a gazdasági élet jelentős részét az ipari és forgalmi ágazatok csaknem egészét, és a mezőgazdaság majd 50%-át. Felszámolta az érdekképviselőket, a civil szervezeteket. Teljes kontrollt igyekezett szerezni, esetenként a személyes szférába is beavatkozva, a társadalom felett. Az élet szinte minden területén, a gazdaságirányítástól a politikai hatalom gyakorlásáig, az állami reprezentációtól a kulturális törekvésekig a magyar sajátosságoktól idegen, szovjet mintákat erőltetett az országra. Megszűnt az öntevékeny állampolgári részvétel, helyét a gyakorlatilag jogfosztott, alattvalói státuszba süllyesztett lakosság központi mobilizációja vette át. A kommunista párt célja a politikai szféra és a gazdaság jelentős része után az egész társadalom „államosítása” volt. A fizikai erőszak, a törvénytelen eljárások állami szintű alkalmazása mindennapossá vált.²⁹⁸

Sztálin halálát követően, 1953 nyarán változások kezdődtek. A kormányra kerülő Nagy Imre a szocialista rendszer keretein belül bizonyos reformokat hajtott végre, amely elejét vette a társadalmi feszültségek kirobbanásának és biztosította az ország működőképességét. A gazdasági torzulások ellensúlyozását, a törvényesség helyreállítását, az életviszonyok javítását és a civil társadalom részbeni reorganizálását célzó intézkedések már rövidtávon is eredményekkel jártak. 1955-ben azonban Nagy Imre leváltásával visszarendeződés kezdődött, ami a társadalom fokozódó ellenállása mellett egyenes úton vezetett a forradalomhoz.²⁹⁹

A II. világháború Magyarország számára, az ország nemzetközi súlyához vagy katonai szerepéhez mérten rendkívül nagy veszteségekkel járt. A gazdasági kár 1938-as értéken számolva elérte a 22 milliárd pengőt (4,4 milliárd US dollár). Ez az 1938-as bruttó hazai termék közel kétszerese, vagy más összefüggésben, a teljes nemzeti vagyon 40%-a volt.³⁰⁰

Az áldozatok száma az 1941-es megnövekedett (171 753 km²-es) országterületet tekintve mintegy 950 000–1 000 000 fő körül alakult. A világháború ideológiai jellege következtében – hogy a fegyveres erőszak nemcsak az ellenséges haderők ellen irányult, hanem a szembenálló államok lakossága és különböző népcsoportok is az agresszió célpontjának számítottak – az embervesztés nagyobb része a civil lakosság soraiból került ki. A 400 000 fő körül alakuló katonai veszteségből 150 000 fő esett el a harcokban, a szovjet hadifogságba került mintegy 650 000 magyar katona közül közel 250 000 fő veszítette életét. A harci cselekményeknek 120 000 fő sebesültje volt, akik többségükben túléltek a háborút, így demográfiai szempontból nem tekintendők veszteségnek. A polgári halottak száma elérte a 600 000 főt. Ebből 100 000 lakos

297 Tomka 2011. 114–115.; Mezey 1995. 312–313.; Palasik 2017. 348–350., 368–370.

298 Mezey 1995. 362–364.; A Központi Vezetőség 1953. 142–146.

299 Pölöskei – Geregye – Izsák 1997. 316–318.; Kaposi 2002. 369–372.

300 Kaposi 2002. 324.; Romsics 2010. 269–270.

harci cselekmények, az 1944 áprilisától folyó légitámadások és az 1944 szeptemberétől 1945 áprilisáig húzódó földi harcok áldozata volt. Az üldözött, deportált zsidóság vesztesége 450 000 fő körülre tehető, és további mintegy 50 000 civil állampolgár veszítette életét szovjet fogságban, „malenkij robot”-ra hurcolva.³⁰¹

A halottak 1 000 000 főt megközelítő száma az 1941-es népesség 6,2%-át tette ki. Az I. világháborúban az akkori Magyarország népességének hozzávetőleg 2,5%-a pusztult el (530 000 fő), többségében katona. Nemzetközi összehasonlításban Lengyelország (15%), a Szovjetunió (8,4%) és Németország (6,4%) után Magyarország következett a legtöbb embert veszítő európai államok sorában, de abszolút számok alapján is a fenti országok és Jugoszlávia után a magyar áldozatok száma volt a legmagasabb. A magyar emberveszteség meghaladta Olaszország, Franciaország, Nagy-Britannia, illetve az Egyesült Államok veszteségének mértékét. Demográfiai tekintetben a háborús veszteségnek tekinthetők a rendkívüli viszonyok, a férfiak távolléte következtében a korábbi népesedési trendekhez képest elmaradt születések is, melyeknek száma 150 000–200 000 főre becsülhető. A háború nem azonos mértékben sújtotta lakosságot. Az agrártársadalom katona és hadifogoly vesztesége arányaiban nagyobb volt a munkásságénál. A polgári középosztály és a kisegyszisztenciák veszteségeit elsősorban a holokauszt emelte más rétegek fölé.³⁰²

Magyarország lakossága a trianoni területen (93 073 km²-en) az 1941-es népszámlálás időszakában 9 319 992 fő, az 1945. június 30-i gyorsfelmérés adatai szerint pedig 8 656 178 fő volt. Ez az 1949-es népszámlálás idejére, a párizsi békeszerződés szabta új határok között (93 030 km²) 9 204 799 főre emelkedett. A természetes szaporodás 1949-ben 9 ezreléket tett ki, statisztikailag azonban ez még nem biztosított pozitív reprodukciót, vagyis a családonkénti 2 gyermek feletti születésszámot. A nemek aránya már korábban is jelentős különbséget mutatott, 1941-ben a népességen belül a férfiak 49%-ot, a nők 51%-ot képviseltek. Ez a helyzet a háború hatásai nyomán jelentősen romlott, a különbség meghaladta az 5%-ot, de még 1949-ben 3,8% körül alakult. A népességen belül a férfiak aránya 48,1%, a nők 51,9% volt. A születéskor várható élettartam, amelynek alakulására a természeti (fiziológiai) adottságok, a társadalmi munkamegosztásban betöltött szerep és történeti (politikai) tényezők egyaránt hatást gyakoroltak, 1949-ben férfiak esetében 60 év, a nőknél 64 év volt.³⁰³

A háború után megugrott a születések száma. Ennek egyrészt a háború alatti elhalasztott családalapítás volt a magyarázata, másrészt a békével, az újrakezdés lehetőségével együtt járó mentalitásváltozás, ami fontosabbá tette a mielőbbi családalapítást. Az elveszületések aránya 1947–1948-ban 22–23 ezrelék körül tetőzött, de még 1949-ben is 20 ezrelék körül alakult. A halálozás ugyanakkor jelentősen csökkent. A háborút követő 2–3 évben, az utólagos hatások, sebesülés, fogolytábor, betegség miatti nagyobb számú elhalálozás, illetve az utólagos holtta nyilvánítás nyomán még 14–15 ezreléket ért el, 1949-re azonban már csak 11 ezrelék körül alakult. 1945-ben a háború hatásaként kiugróan magas csecsemő- és gyermekhalandóság az egészségügyi viszonyok javulása

301 Snyder 1946. 1–4.; Valuch 2005 30–31.

302 Romsics 2010. 270.; Kaposi 2002. 325–327.

303 Valuch 2005. 38–40.

folytán 1947-re a korábbi szintre csökkent. A halálozás legnagyobb arányban a 25–45 éves korú férfilakosságot érintette, aminek hosszabb távon kedvezőtlen hatása volt a magasabb születési arány fenntartására, illetve a nemek szerinti megoszlás alakulására.³⁰⁴

Az 1950-es években jelentős mértékben megnövekedett a lakosság létszáma, 1960-ra elérte a 9 961 044 főt. Az alapvetően adminisztratív kényszerintézkedésekkel kiváltott magas születési arány következtében a természetes szaporodás üteme az 1950-es évek első felében dinamikusan emelkedett, átlagban 12 ezrelék körül mozgott. Ez a hatás azonban a vonatkozó szabályozás változása nyomán elmúlt, és a szaporodás üteme visszaesett. A nemek arányában korábban kialakult 4%-os szakadék továbbra is fennállt, a helyzet mindössze 2 ezrelékkal javult. A születéskor várható élettartam a háborús hatások megszűntével az 1950-es évek végére jelentősen emelkedett, a férfiak esetében 66, a nőknél 70 évre.³⁰⁵

Az élveszületések száma a korábbi, 1948-as 192 000-es csúcsról, 1954-re 223 000-re nőtt, 25 ezrelék közelébe emelkedett. Ebben a gyermekvállalást ösztönző szociális intézkedések és az azt sürgető állami propaganda mellett („Asszonyoknak szülni – kötelesség, lánynak szülni – dicsőség!”), kényszerítő jogszabályok bevezetése, a gyermektelenségi adó, illetve a terhesség-megszakítás tilalma is szerepet játszott. Abortuszt csak a magzat vagy az anya közvetlen életveszélye esetén engedélyeztek. Az illegálissá váló terhesség-megszakítások miatt nők és orvosok ellen számos büntetőeljárás indult, és 4077 jogerős ítélet született. Mindezek után az 1953–1955 között születettek képviselik a 20. századi magyar népesedés legnagyobb csúcsát. A legtöbb gyermeket a házasságban élő 25–29 éves korosztályhoz tartozó nők születték. A halálozás az 1950-es évek első felében tovább mérséklődött, 10 ezrelék körül alakult, döntően az egészségügyi ellátás javulásának köszönhetően. A leggyakoribb halálokok között még mindig jelentős helyet foglaltak el a fertőző betegségek (tbc, diftéria, kanyaró), nagyobb területet érintő járványokra azonban nem került sor. Ha nagyságrendileg nem is vált jellemzővé, de megemelkedett a politikai viszonyokkal összefüggésbe hozható halálesetek (bebörtönzés okozta sérülés, betegség, üldözés miatti öngyilkosság) száma.³⁰⁶

A háborút követően megnőtt a házasságkötések aránya. Az emelkedés nem volt olyan nagymértékű, mint az I. világháború után, mert a háború alatti visszaesés sem volt akkora. Ez a növekedés azonban több mint 10 évig tartott. 1949-ben a házasságkötések aránya 11 ezrelék körül, az 1950-es évek első felében pedig 12 ezrelék felett alakult, ami európai összevetésben az ekkori legmagasabbak közé tartozott. A 15 év feletti népesség körében, 1949-ben a férfiak 65%-a, a nők 59%-a volt házas. A előző korszakhoz képest nőtt a házas termékenység időtartama, csökkent az első házasságkötés életkori határa, a férfiak esetében 26 évre, a nőknél 23 évre. A háború utáni években nemcsak az elhalasztott családalapítás, az özvegyek újraházasodása is jelentős mértéket öltött. Az özvegyen maradt férfiak a korábbi demográfiai trendek szerint is nagyobb arányban házasodtak újra, a nagy háborús férfiveszteség miatt, erre nagyobb lehetőségük is kínálkozott, mint a nőknek. Az özvegyek aránya a férfilakosságon belül

304 Kollega Tarsoly 1997. 147.; Józan 1997. 376.; Valuch 2005. 34–37.

305 Valuch 2005. 36–39.; Pölöskei – Gergely – Izsák 1997. 402.

306 Romsics 2010. 468.; Valuch 2005. 35.

4%, a nők körében 17% körül alakult. A válások száma a háború után emelkedett, de részben még vallási, illetve gazdasági okokból viszonylag alacsony mértéket ért el. Elváltként élt a férfiak 0,9%-a, és a nők 1,6%-a.³⁰⁷

A családi viszonyok tekintetében uralkodóvá vált a kiscsalád, vidéken a gazdasági és munkaerő szempontok miatt jellemző volt a kiterjesztett kiscsalád. A gyermekszám azonban számottevően csökkent. Az 1940-es évek végén a családok 40%-a gyermektelen volt. A gyermekes családok között a legnagyobb csoportot a 2 gyermekesek képezték (33%), viszonylag jelentős volt az 1 és 3 gyermekes családok száma, 4, vagy annál több gyermeket azonban már csak a családok 9%-a nevelt. A házas nőknek 1920-ban még 40%-a szült 4 vagy több gyermeket – igaz, a csecsemő és gyermekhalandóság számottevő mértékű csökkenésével az újszülötteknek 1949-ben nagyobb esélyük volt az életben maradásra, mint 30 évvel korábban. A családi viszonyokban jelentős változást hozott, hogy a háborús férfivesztés, az újjáépítés időszakának korlátozott jövedelmi lehetőségei, illetve a fokozatos szemléletváltás következtében egyre inkább terjedt a nők kereső tevékenysége, a kétkeresős családmódel.³⁰⁸

A házasságkötések száma 1949 és 1955 között valamelyest tovább emelkedett. Ennek részben a megváltozó jogi szabályozás állt a háttérben, amely megkönnyítette a fiatalabb korosztályok számára a házasságkötést. Az előző korszakban még 24 éves korig volt szükség szülői jóváhagyásra, ez 1952-ben 18 évre csökkent, de gyámhatósági engedéllyel 16 éves kortól lehetőség volt házasságkötésre. Az első házasságkötés életkora a férfiaknál 25, a nőknél 22 év körül alakult. Ez a korábbi nyugat-európai trendekhez képest, ismét inkább a Kelet-Európát jellemző sajátosságokat idézte. A megváltozó társadalmi, gazdasági viszonyok, a belső migráció, a hagyományos falusi közösségek bomlása még a korábban meglehetősen statikus agrárnépesség körében is bővítette a párvalasztás horizontját.³⁰⁹

A változások háttérben a kiépülő állampárti rendszer családpolitikája állt, amely bizonyos szociális intézkedések, családtámogatások bevezetése mellett politikai kérdésként kezelte az emberek magánszféráját is, és erős nyomást gyakorolt a hivatalosan deklarált társadalmi értékekhez való alkalmazkodás érdekében. Az 1952-es családjogi törvény megnehezítette a válást, eltörölve az abszolút bontó okokat (hűtlenség) és a megegyezéssel történő különválást. Ennek ellenére az 1950-es években valamelyest nőtt a válások száma, főként a falusi társadalmi viszonyok és normák átalakulása, illetve a nők társadalmi szerepének gyors változása révén, a politikai elvárásoknak megfelelően azonban ezzel együtt az újránházasulók aránya is emelkedett. A gyermekvállalást erőltető politika hatására 8%-kal csökkent a gyermektelen házaspárok aránya, a gyermekszám tekintetében azonban változatlanul a kétgyermekes családok voltak többségben, arányuk 1955-ben 40% fölé emelkedett.³¹⁰

Magyarország népességének alakulását, illetve belső megoszlását a háború végén és az azt követő 2–3 évben nagyarányú, jelentős migráció is befolyásolta. A katonai

307 Valuch 2005. 42–43.

308 Kaposi 2002. 340.; Valuch 2005. 43.

309 Csernák Józsefné 1997. 343–344.

310 Valuch 2005. 41–42.; Csernák Józsefné 1997. 348–349.

visszavonulás során a honvédség 300 000 katonája lépte át a nyugati határt és vonult osztrák, illetve dél-német területre. Velük távozott mintegy 100 000 köztisztviselő, általában családotól, akik a hivatalos kiűritési rendeletek alapján hagyták el az országot. A közszolgálat tagjainak nagyobb része azonban a rendelkezések ellenére a helyén maradt. A katonák és a távozó tisztviselők közül a háború után megközelítőleg 250 000 fő hazatért. A magyarországi harcok megindulása, a szovjet haderő térfoglalása következtében mintegy 120 000 civil menekülő is útnak indult, először az ország keleti körzeteiből a Dunántúlra, majd a határon túlra. Köztük közéleti szereplők, a vagyonszemberekek képviselői, de egyszerű lakosok is, akik a Vörös Hadseregtől, illetve a szovjet rendszer bevezetésétől tartva döntöttek a távozás mellett.³¹¹

A nagyarányú kivándorlást jelentős bevándorlás ellensúlyozta. A szomszédos államokban kormányzati szintű üldözés indult a magyarság ellen. Ebben különösen azok a területek voltak érintettek, amelyek 1938 és 1941 között visszakérültek Magyarországhoz, és ahol a háború alatt a magyar lakosság többségi pozíciót élvezett. Az 1938 után betelepülő, munkavállalás vagy szolgálati feladatok miatt odaköltöző magyarok többségét kiutasították. Romániában ismétlődő, Jugoszláviában tömeges méretű atrocitásokra került sor, melyek Délvidéken 20–25 000 halálos áldozattal jártak. Mindez a csehszlovák, román és jugoszláv fennhatóság alá kerülő magyarság egy részét menekülésre készítette. A kiutasított és menekülő magyarok számát a háborút követő lakosságcsere során érkezők is növelték. Jugoszláviából mintegy 50 000, Romániából 80 000, Csehszlovákiából 120 000 fő bevándorlását regisztrálták hivatalosan, de a rokonokhoz, ismerősökhöz érkezőkkel együtt a menekültek száma ennél lényegesen nagyobb volt. A menekültek és kitelepítettek elhelyezése, ellátása rendkívül komoly gondot okozott a súlyos anyagi károkat elszenvedett országnak.³¹²

A csehszlovák kormány 1946-ban kényszerített ki lakosságcserét Magyarországgal. Az egyezmény értelmében annyi felvidéki magyart telepíthettek ki Csehszlovákiából, amennyi magyarországi szlovák vállalkozott önként az áttelepülésre. A szlovákság körében folytatott intenzív csehszlovák propaganda mellett végül 60 257 szlovák repatriált, Felvidékről viszont, az azonos létszámot messze túllépve 76 616 főt telepítettek ki, mintegy 30 000 állampolgárságától megfosztott kiutasított mellett. 1946-ban Jugoszlávia is bejelentette igényét egy 40-40 000 fős lakosságcsereire, ettől azonban a magyarországi szerbek viszonylag alacsony száma (és a horvátok ellenkezése), illetve a két ország közötti kapcsolat javulása nyomán a belgrádi vezetés végül elállt.³¹³

A háború utolsó hónapjaiban a dunántúli német lakosság köréből a visszavonuló német haderővel 40–50 000 fő menekült nyugatra. A világháború végén a győztes nagyhatalmak a német népet kollektíven felelősnek tekintették a világégésért, ezért valamennyi kelet-európai országból nagy számban telepítették ki az őshonos német lakosságot. Magyarországon, 1945 nyarán politikai vita bontakozott ki a teljes (a származás szerinti) vagy a „szelektív” (a háború alatti magatartás alapján történő) kitelepítés kérdésében. Az ország nemzetközi ellenőrzését ellátó Szövetséges Ellenőrző

311 Romsics 2010. 270.; Valuch 2005. 31–32.

312 Füzes 1990. 42–43.; Balogh 1991. 39–51.; Kugler 1996. 59.; Andorka 2006. 271.

313 Kugler 1996. 48–49.; Vadkerty 2001. 303–304.; Tóth 1993. 190.

Bizottság szovjet elnöke 1945 őszén az összes magyarországi német kitelepítését követelte. Ennek megfelelően született meg a vonatkozó kormányrendelet. Végül, a tömeges mentesítések, illetve a kitelepítés 1948-ban történő nemzetközi leállítását következtében, Magyarországot mintegy 210 000 németnek (a hazai németiség 45%-ának) kellett elhagynia. A kitelepítés mellett széles körben korlátozták a német nemzetiségűek állampolgári jogait. A magyar menekültek elhelyezése, ellátása sok esetben az itt maradt német vagyon (ház, föld) felhasználásával történt. A Dél-Dunántúlra, a kitelepített németek helyére mintegy 83 821 magyar érkezett.³¹⁴

A külső migráció mellett a világháborút követően nagyarányú belső vándorlás zajlott. Ez jelentős mértékben a gazdasági, megélhetési viszonyokkal függött össze. A földosztás során Észak- és Kelet-Magyarországról jelentős kiáramlás történt a Nagyalföld, illetve a Dunántúl felé. A központilag szervezett újjáépítési munkák szintén sok embert vándorlásra ösztönöztek. Nagyobb tömeget érintett a bombázások és harcok elől korábban vidékre költöző budapestiek visszatérése, illetve, hogy sokan érkeztek a fővárosba a munkalehetőségek miatt.³¹⁵

Az 1950-es években a külső migráció jelentős mértékben visszaesett. Az ország egyre inkább bezárkózott, a diplomáciai kapcsolatok a nyugati országokkal és Jugoszláviával is befagytak. 1949 és 1955 között közel 100 000 fő hagyta el az országot, ennek mintegy fele, legálisan. A belső vándormozgalom továbbra is jelentős maradt, de jellege megváltozott. Az önkéntesség és a gazdasági szempontok helyét sok esetben a politikai kényszer vette át. Az erőltetett iparfejlesztés, az új ipari centrumok nagyszámú munkaerőt és egyéb népességet igényeltek, melyet részben toborzással, jelentős mértékben azonban áthelyezéssel és egyéb kényszerintézkedésekkel biztosítottak. A mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása, a birtokos parasztságra nehezedő gazdasági és gazdaságon kívüli nyomás (túladoztatás, beszolgáltatás, kulák-lista) hatására közel 500 000 fő költözött a falvakból a városokba, főleg a fiatalabb korosztályok. Budapest és néhány más nagyváros „osztályidegennek” bélyegzett lakosait, volt birtokosokat, vállalkozókat, értelmiségieket, mintegy 25 000 főt politikai okból és a nagy lakásínség enyhítése érdekében ingatlanaiktól megfosztva kitelepítették vidékre.³¹⁶

Jelentős változás állt be az ország nemzetiségi összetételében. A nemzetiségi lakosság száma a korábbinak felére, 350–400 000 főre csökkent, ami a lakosság 4%-át tette ki. A német kitelepítés, a szlovák lakosságcsere és a délszlávokkal kapcsolatban felvetődő hasonló tervek félelmet keltettek a nemzetiségek körében, ezért jelentős részük „rejtőzködő” stratégiába kezdett. Semmilyen formában nem jelezték etnikai hovatartozásukat, a népszámláson magyarnak vallották magukat, gyermekeiket magyar tannyelvű osztályokba írtatták be, nem kapcsolódtak be a délszláv, szlovák, román nemzetiségi szövetség tevékenységébe. Az 1949-es népszámláláson anyanyelv szerint 114 597 fő vallotta magát más nemzetiségűnek (az 1941-ben összeírt 632 293 fő helyett), a nemzetiségi hovatartozás szerint pedig csak 64 989 fő sorolta magát a hivatalosan elismert 12 nemzeti kisebbség körébe tartozónak (az 1941-es 361 945 fő

314 Tóth 1993. 187–191.; Föglein 2006. 38.; Fehér 1993. 70.

315 Valuch 2005. 70–71.

316 Pölöskei – Gergely – Izsák 1997. 310.

helyett). Az nemzetiségi arányok mind anyanyelv, mind identitás szerint az 1941-es adatok 18%-ára estek vissza, legalábbis a statisztikák szerint.³¹⁷

Az előzmények után érthető okokból leginkább a németek igyekeztek eltűnni a hatalom látómezejéből. A 1948-es népszámláláson csak 22 455 német anyanyelvű lakost írtak össze, ami kevesebb, mint 10%-a volt az egyéb kulturális felmérések és a napi nyelvhasználatra alapuló becslések szerint valószínűsíthető 240 000 főnek. A szlovákok egyharmada, a horvátok fele tűnt fel csak a statisztikákban. A nemzetiségi öntudat a szerbek és románok körében jelent meg legerőteljesebben, ami az ortodox egyházak szerepe révén korábban is jellemző volt, másrészt rájuk jóval kisebb politikai nyomás nehezedett, mint a németekre.³¹⁸

1950 márciusában hatályon kívül helyezték a német kisebbséggel szembeni korlátozó intézkedéseket, az elvett vagyon után azonban kompenzációt nem adtak. Élve a lehetőséggel mintegy 11 000 német hivatalosan visszatelepült, 10 000 fő pedig még a kitelepítés során szökött vissza. A Szovjetunió és Jugoszlávia között kialakuló politikai szembenállás nyomán, moszkvai utasításra Magyarország is megszakította a kapcsolatát Belgráddal. A hazai délszláv kisebbségeket ettől kezdve az ellenség szimpatizánsainak tekintették. A déli határ mentén, 60–80 km-es sávban 1950 elején összeírták a lakosságot. Nagy számban internáltak szerbeket és horvátokat az ország belsejében létesített táborokba. Ezzel párhuzamosan magyar betelepítések történtek, elsősorban közalkalmazottak és ipari munkások érkeztek a térségbe. A táborokból évekkel később kiszabadulók nem térhettek vissza eredeti lakóhelyükre. Csökkentették az oktatási intézmények számát, az iskolákban egységes szerb tanítási nyelvet vezettek be. A határmenti régiókban felgyorsult a szövetkezetek szervezése, minden mezőgazdasági és ipari tulajdont társadalmi (állami) ellenőrzés alá vontak. A délszlávokkal szembeni politikai diszkrimináció csak 1954-ben szűnt meg.³¹⁹

A diktatúra kiépülését kísérő változások azokat a nemzetiségeket is sújtották, amelyeknél ilyen közvetlen nyomásgyakorlás nem történt. Az erőltetett szövetkezetesítés, a gyorsított iparosítás megbontotta az etnikai szigeteket, az emberek jelentős része egyes nyelvi közegbe került, ami felgyorsította az asszimilációt. Az egyházak háttérbe szorítása, illetve a civil szféra felszámolása kulturális háttérüktől és a társadalmi önszerveződés lehetőségétől fosztotta meg a kisebbségeket. A délszlávok, a szlovákok és a románok országos szervezetét, amelyhez 1954-től a német nemzetiségi szövetség is csatlakozott, megfosztották tagságuktól, helyi szervezeteiktől, gyakorlati tevékenységüktől, és már csak az országos központjuk létezett, reprezentatív feladatokra. A sztálini ideológia elutasította a nemzeti elv progresszív szerepét, és az automatizmus elve alapján a kisebbségek gyors társadalmi, és fokozatos kulturális beolvadásával számolt, így minden téren a központilag preferált „szocialista értékeknek” kellett érvényesülniük. Az ország egyetlen ruszintöbbségű települését, Komlóskát például a nemzetiségi feladatok leegyszerűsítése érdekében szlovák településnek nyilvánították.³²⁰

317 Bindorffer 2011. 56–57.

318 Föglein 2006. 44–48.; Valuch 2005. 78–80.; Mészáros – Fóti 1995. 22.

319 Tóth 1993. 192.; Fehér 1993. 147–148.

320 Szarka 2004. 89.; Gyivicsán – Krupa 1998. 21–22.; Tóth 2003. 209–210.

A KSH becslésen alapuló adatai szerint 1955-ben 370 000 fő nemzetiségi élt az országban, (köztük 220 000 német, 60 000 szlovák, 45 000 délszláv, 15 000 román). A 3257 településből 323 községben (222 német, 52 délszláv, 34 szlovák, 7 román) haladta meg a nemzetiségi aránya a 20%-ot. Az 50%-ot 82 településen érték el (42 német, 22 délszláv, 14 szlovák és 3 román), elsősorban Baranya Tolna, Komárom és Pest megyében. A nemzetiségi identitás megőrzése szempontjából itt voltak legkedvezőbbek a feltételek. A nemzetiségek hagyományos agrárjellege ebben az időszakban is változatlan maradt. Mezőgazdaságból élt a hazai román társadalom 94%-a, a délszlávok 85%-a, a szlovákok 66%-a és a németek 63%-a. A görög polgárháború nyomán 3–5000 menekült érkezett az országba, ami ideiglenesen megemelte a görög kisebbség létszámát, de többségük néhány évvel később hazatért.³²¹

A népesség felekezeti összetétele az előző korszakhoz képest lényegesen nem változott. Az 1938 és 1941 között visszacsatolt területek elvesztésével az ideiglenesen megemelkedett szerb és román ortodox felekezetűek, illetve a főként ruszin görög katolikusok aránya az 1937-es szintre esett vissza. Változást jelentett, hogy a német és szlovák lakosok egy részének távozása nyomán csökkent az evangélikusok aránya (5%), a holokauszt és a zsidó kivándorlás következtében pedig jelentősen visszaesett (1,5%-ra) az izraelita vallásúak aránya. Mindez a római katolikusok (68%) és a reformátusok (22%) relatív emelkedéséhez vezetett. A görög katolikusok aránya 3% volt, a többi felekezet (görögkeleti, unitárius, baptista stb.) aránya együttesen nem érte el az 1%-ot. A magukat felekezeten kívülinek vallók száma az 1949-es népszámlálás idején elenyészően kicsi volt, 0,1% körül alakult.³²²

A társadalom vallásos hite és egyházhoz való kötődése azonban a korábbi korszakhoz képest valamelyest csökkent. A szokások változása, a szekularizáció természetes folyamata, a háborús kiábrándulás mellett, ebben az egyházakkal szembeni politikai fellépésnek is jelentős szerepe volt. A földreform, bár nem szüntette meg, meghatározó mértékben korlátozta a nagyobb egyházak, mindenekelőtt a római katolikus egyház anyagi alapjait. A reakció elleni harc jegyében 1946-ban számos egyházi társadalmi és ifjúsági szervezetet betiltottak. 1948-ban megtörtént az egyházi iskolák államosítása, ami 5407 elemi és általános iskolát, 113 gimnáziumot, 88 tanítóképzőt, liceumot és más képző intézményt érintett. Ezt követően fakultatívvá tették a hitoktatást.³²³

Az egyházak elleni politikai fellépés 1948–1949 folyamán tovább erősödött. A hatalom félreállította, lemondatta vagy bebörtönözte a történeti egyházak tekintélyes vezetőit. A római katolikusoknál erre a sorsra jutott többek között Mindszenti József esztergomi, majd Grósz József kalocsai érsek, a reformátusoknál Ravasz László, később pedig Révész Imre püspök, az evangélikusoknál Ordas Lajos püspök. Az egyházak vezetése a második vonalat képviselő személyiségek irányítása alá került, akiket a politikai vezetés rá tudott venni feltétel nélküli együttműködésre. A hatalom célja az egyházak szélesebb társadalmi kapcsolatrendszerének felszámolása volt, a szűkebb

321 Tóth 2003. 34., 203.; Szarka 2004. 86.; Föglein 2006. 44–48.

322 Gyarmati 2011. 126–127.

323 Romsics 2010. 319., 470.; Valuch 2005. 270–271.

értelemben vett hitélet korlátozott és ellenőrzött formában tovább folytatható.³²⁴

Az 1950-es években az állam az egyházak feletti teljes ellenőrzés megszerzésére törekedett. Felállították az Állami Egyházügyi Hivatalt (1951), amelynek döntő befolyása volt az egyházak gazdálkodására, a személyi kérdések intézésére, a kulturális tevékenység (könyv- és lapkiadás) folytatására. Hasonló szerepet kapott a kisebb felekezetek, ún. szabadegyházak ellenőrzésében az 1950-ben felállított Szabadegyházak Tanácsa. A gyülekezetek tagjait, a felekezeti vezetőket, papokat személyükben is fenyegette a rendszer, számos esetben került sor rendőri zaklatásra, letartóztatásra, börtönbüntetésre pusztán egyházi tevékenységért. Mindez, a felekezeti összetételt lényegesen nem módosította, nagymértékben csökkent viszont a rendszeres templomba járók aránya.³²⁵

A holokausztot túlélő zsidó lakosság körében különböző stratégiák jelentek meg. Közvetlen a háború után jelentős kivándorlás indult, más európai országokhoz hasonlóan. Néhány év alatt legális és illegális úton közel 50 000 fő hagyta el Magyarországot, nagyobb részben az Egyesült Államokba, kisebb hányadában Palesztinába települve. A kivándorlók általában a fiatalabb generációkhoz tartoztak, sokan közülük egész családjukat elvesztették. 1949–1952 közötti időszakban ismét megnőtt a kivándorlók száma. A diktatúra kiépülése, az államosítások, és a társadalmi mozgástér beszűkülése a mintegy 50%-ban magánvállalkozó és szabad értelmiségi pályán mozgó zsidóság lehetőségeit nagyban beszűkítette. A kivándorlás ekkor fokozottabb mértékben irányult már az 1948-ban létrehozott Izrael állam felé. A másik magatartásforma a beolvadás volt, ami mögött az átélt tragédia hatása alóli szabadulás, a biztonságot jelentő társadalmi integráció szándéka állt. Csökkent a felekezeti kötődésű zsidóság aránya, magas volt a kikereszteztek száma, és emelkedett a vegyesházasságok aránya. A zsidóság a hagyományos formájában, szerepeiben, közösségeivel gyakorlatilag eltűnt a nyilvánosság elől.³²⁶

Sokan egy harmadik utat választottak, és a korábbi kirekesztettség, üldözöttség hatására a származás és felekezet feletti kollektívizmust hirdető baloldali politikai erő, a kommunista párt közelében kerestek sikeresnek kínálkozó beilleszkedési lehetőséget. Ez azonban újabb gondokat okozott, a diktatúra kiépítését és fenntartását kísérő erőszak részesévé váltak, ami a hatalom által háttérbe szorított szélesebb társadalmi rétegekben visszaigazolni látszott a „kommunista = zsidó” korábbi előítéletet. Noha a holokauszt után a zsidósággal szembeni fenntartások morálisan teljesen tarthatatlanná váltak, a Rákosi-rendszer működése látenszen ismét felerősítette ezeket az előítéleteket.³²⁷

A háborút követően a magyar közigazgatási rendszer alapvetően nem változott. Az ország 25 vármegyére, ezen belül 151 járásra tagolódott, a városok száma 54, a községeké 3069 volt. 1944 ősze és 1945 tavasza között sajátos kettősség alakult ki a helyi igazgatásban. A harcok megszűnte után spontán módon megalakult nemzeti

324 Valuch 2005. 270–271.

325 Köpeczi Bócz 2004. 14–16., 34–36.; Valuch 2005. 272–273.

326 Karády 2001. 255–258.; Stark 1998. 116–120.

327 Valuch 2005. 80–82.; Bibó 1986. 778–780., 785–787.

bizottságok az államigazgatás és annak helyi szervei kiépüléséig hatalmi funkciót töltöttek be. Ez azonban 1945 májusára megszűnt, a nemzeti bizottságok képviselői betagozódtak a települési önkormányzatokba, a bizottságok 1947-es végleges megszűntéig. Az önkormányzati testületeket már az első évtől igen erős pártdominancia jellemezte, ami gyakran éles politikai küzdelem formájában jelent meg.³²⁸

A településhálózatban szintén nem történt gyökeres átalakulás. A lakosság nagy része községekben élt, a városlakók aránya 34% volt. A háborús események nyomán (bombázások, földi harcok, menekültek) a nagyobb városok lélekszáma valamelyest, Budapesté radikálisan csökkent. Az 1945-ös gyorsfelmérés adatai szerint a főváros lakossága mindössze 832 000 fő volt. Ez azonban gyorsan kiegyenlítődött, a visszatérő lakók, a közelet és az államigazgatás új koncentrációja, az ipar gyors ütemű helyreállítása, bővítése, illetve bizonyos közigazgatási változások nyomán. Budapest lakossága 1946 januárjában már meghaladta az 1 milliót, 1949-re pedig 1 590 000 főre duzzadt. A másik szembeötlő változás az volt, hogy az 1945-ös földreform nyomán több mint 75 000 új tanya épült, ami tovább növelte a falvak és az agrárvárosok népességén belül a külterületen lakók arányát.³²⁹

A politikai rendszerváltással összhangban átfogó közigazgatási reformra került sor 1949–1950-ben. A régi-új határmódosítás nyomán területük jelentős részét elvesztő vármegyék megszűntek, összevonásra kerültek (pl. Hajdú-Bihar), kiegészítve új egységet képeztek (pl. Bács-Kiskun) vagy szétesztették őket a szomszédos megyék között (pl. Csanád) – így 25 helyett 19 megye maradt. Eltűntek a történeti elnevezések (pl. Jász-Nagykun-Szolnok) és a „vármegye” kifejezés is. Létrehozták Nagy-Budapestet, a fővároshoz csatolva 7, korábban önálló várost (Kispest, Újpest) és 16 községet. Megszűnt a hagyományos önkormányzatiság, 1950-től szovjet típusú tanácsrendszert vezettek be, amelyet erős centralizáció, szigorú hierarchia jellemez.³³⁰

1954-ben az 5 legnagyobb várost, regionális centrumot (Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs, Győr), megyei jogú településsé nyilvánították és kivonták a megyék irányítása alól. Megszűnt a törvényhatósági jogú városok köre, minden település középszinten a megyék irányítása alá került. A pártállami szisztéma kiépülésével, helyi szinten is kettős vezetés érvényesült, a pártszervek és az ellenőrzésük alatt álló tanácsi szervek gyakorlatilag az egységes központi hatalomgyakorlás helyi intézményeként működtek. A tanácsok élén elnök, az alájuk rendelt szakapparátusok vezető posztján pedig végrehajtó bizottsági (VB) titkár állt. A tanácsok ellenőrzését a Minisztertanács (számos területen a Belügyminisztérium) látta el. 1954-ben Nagy Imre kormánya lépéseket tett a megyék és a megyei jogú városok közvetlen az Elnöki Tanács felügyelete alá vonására.³³¹

Az 1950-es években a településhálózatot további változások érintették. A közigazgatási centralizáció, a birtokos parasztság elleni fellépés és a szövetkezetesítés egyik kísérője a tanyarendszer átalakítása volt, tanyacsoportok, községmagok létrehozása,

328 Gyarmati 1996. 76–80.; Hajdú 1996. 12–15.; Botos – Gyarmati – Korom – Zinner 1988. 169–171.

329 Valuch 2005 59–63.

330 Gyarmati 2011. 161.

331 Valuch 2005. 62–63., 66.; Gyarmati 2011. 162.

részben bizonyos infrastrukturális fejlesztésekkel, de főként adminisztratív eszközökkel (építkezési tilalom). A tanyarendszer nagy részének felszámolása során 500 új község létrehozását tervezték, ebből 1955-ig 150 település jött létre. Időközben, a nagyközségek közül 12 települést városi rangra emeltek. A települések száma 1955-ben 3257, a városoké 59 volt. A főváros lakosságának száma tovább emelkedett, 1960-ra 1 780 000 főre nőtt annak ellenére, hogy 1956-ban mintegy 92 000 budapesti hagyta el az országot. A fővároson kívül, Miskolc, Debrecen és Szeged lakossága haladta meg a 100 000 főt, de az alföldi városok esetében a népesség 30–35%-a nem a belterületen, hanem a külterületen lakott. A városlakók aránya 1949-ben 37% volt. Az 1950-es évek közepére az erőltetett iparosítás, a munkaerő gyors koncentrációja következtében a városlakók aránya 48%-ra, 1960-ra pedig 54%-ra emelkedett. 1949-ben a népesség 20%-a lakott 100 000-nél, 44%-a 10 000-nél, 56%-a 5000-nél nagyobb lélekszámú településen, ezek az adatok 1960-ra 23%, 50% és 60% körül alakultak. Ezen belül, legdinamikusabb mértékben a regionális centrumok lakossága nőtt.³³²

A települések urbanizációs szintje a korszak folyamán csak kisebb változásokat mutatott. A lakásállomány lassan bővült, 1941-ben a lakások száma 2 397 499, 1949-ben pedig 2 466 514 volt, ami csupán 3%-os gyarapodást jelentett. Ezt azonban jelentős mértékben befolyásolta, hogy a világháború, a bombázások és a magyarországi harcok során, különösen a nagyobb városokban súlyos háborús károk keletkeztek, Budapesten 32 363 lakás pusztult el vagy vált lakhatatlanná (27%), és további 48 000 (40%) szenvedett kisebb rongálódásokat. Az 1940-es évek második felében különösen a városokban a helyreállítás volt a fő feladat, és viszonylag kevés új lakás épült. Új lakóépületek nagyobb számban a tanyavilágban készültek. Ennek is szerepe volt abban, hogy a lakások 40%-a vályog, illetve vert föld falazatú volt. Az egyszobás lakások aránya valamivel 70% felett, a kétszobásoké 25%, a 3 vagy többszobásoké 5% alatt alakult, 100 m² feletti alapterület csak kevesebb, mint 10%-ban fordult elő. Villanyvilágítással 1949-ben a lakások 46%-a, a vezetékes vízzel 17%-a, fürdőszobával 10%-a rendelkezett. A településeken, ahol ezt a természeti viszonyok lehetővé tették viszonylag sűrű „közkifolyó” (utcai kút) hálózatot alakítottak ki, a falusi házak és a tanyák jelentős része, esetenként a városi többlakásos épületek is udvari kúttal rendelkeztek.³³³

Az 1950-es években a lakásállomány tekintetében jelentősebb változás következett be. Az ipari munkaerő gyors növekedése súlyos lakáshiányt idézett elő. 1949 és 1953 között a városokban mintegy 420 000 fő lakott albérlésben, 20–30 000 fő pedig nem lakáscélú helyiségekben. A lakáshiányt a nagy alapterületű, többszobás polgárlakások igénybevételével (társbérletek létesítése) próbálták enyhíteni. Az első 5 éves terv során 217 000 lakás építését tervezték, elsősorban Budapesten és az új iparvárosokban, de a nehézipari beruházások folyamatos növelése miatt, végül csak 103 000 lakás készült el, ezek jelentős része is csökkentett komfortfokozatú volt. Az építőanyag hiánya miatt magánérőből csak 50 000 lakás épült. A lakásállomány színvonala kis mértékben változott. A lakóépületek 34%-ának falazata még vályogból volt. Az egyszobás lakások

332 Romsics 2010. 476–477.; Valuch 2005. 62–63., 66–70.,

333 Kollega Tarsoly 1997. 265.; Pölöskei – Gergely – Izsák 1997. 275.

aránya 1960-ban 63%-ot, a kétszobásoké 32%-ot, 3 vagy többszobásoké 5%-ot tett ki. Ez utóbbiak száma mintegy 6500 lakással csökkent a nagyobb, főként budapesti ingatlanok átalakítása, leválasztása, új lakások kialakítása révén.³³⁴

Villannyal a lakások 58%-a, vezetékes vízzel 20%-a, fürdőszobával 14%-a rendelkezett. A településfejlesztés várospreferáló szemlélete és az agráriumból való erőteljes tőke kivonás nyomán, a falvak fejlettségi szintje erősen elmaradt a városoktól, és a köz- és lakóépületek, a közlekedés, a kommunális szolgáltatások vagy a kulturális infrastruktúra tekintetében nem történt jelentős előrelépés a két világháború közötti viszonyokhoz képest.³³⁵

A II. világháborút követő években a keresők aránya a népességben belül 46–47% körül alakult, a háborús hatások, a keresőképes korosztály számának csökkenése folytán ez 1–2%-kal kevesebb volt, mint az 1930-as évek végén. Az 1947-ben induló első 3 éves terv az újjáépítés mellett célul tűzte ki a teljes foglalkoztatottságot is, ezt azonban nem sikerült elérni, a keresőnépesség 2,5%-ának 1949-ben sem volt munkája. A keresőnépességben belül az aktív keresők aránya 43% volt. Az önálló keresők aránya a II. világháborút követően 55%-ra emelkedett, ami mögött elsősorban a földreform állt. Az önálló birtokossá váló egykori gazdasági cseléd és napszámos réteg egy része azonban a kapott birtok kis területe (á: 5 kh), a termelőeszközök, igásállatok hiánya miatt nem tudott megkapaszkodni, és néhány éven belül kénytelen volt megválni a földjétől. A foglalkoztatottak között emelkedett (egyelőre csak kisebb mértékben) a nők aránya. Ez egyrészt a keresőképes férfiak számának csökkenésével, a megélhetési kényszerrel függött össze, másrészt, a társadalmi szemlélet átalakulásával, a női szerepek fokozatos ártérkelődésével. Az aktív keresők körében a női munkavállalók aránya 1949-ben 29% volt, a parasztgazdaságokban dolgozó ún. segítő családtagokat nem számítva.³³⁶

Az aktív keresők között a szellemi dolgozók aránya a háborút követően lassan emelkedett, 1949-re 7-ről 10%-ra nőtt. Ez döntően a közalkalmazottak számának növekedésében, illetve az államosított gazdasági adminisztrációjának bővülésében jelentkezett. Az aktív keresők mintegy 49%-a dolgozott a mezőgazdaságban, az ipar és a forgalmi ágazatokban pedig 37%-a (ezen belül a tulajdonképpeni iparban 22%). Az iparban és forgalomban az önállóak (8%) és alkalmazottak (29%) aránya a korábbi időszakhoz képest jelentősen nem változott. A mezőgazdaságban viszont jelentős átrendeződés következett be. A földreform során összesen 642 342 fő kapott földet, közülük 370 963 fő (58%) gazdasági cseléd és mezőgazdasági munkás, aki korábban nem rendelkezett önálló birtokkal.³³⁷

Az 1950-es években 50%-ra emelkedett a keresőnépesség aránya, ezen belül az aktív keresőké 1949 és 1956 között 43%-ról 46%-ra emelkedett, részben a munkahelyek számának bővülése révén, részben a társadalomra nehezedő politikai nyomás hatására. Az 1951-ben kiadott Munka Törvénykönyve a keresőtevékenységet kötelezettségként

334 Belényi 2000. 36–37.

335 Romsics 2010. 483–485.; Valuch 2005. 68–69., 294–296.; Kollega Tarsoly 1997. 247.

336 Szakács 1962. 68–72.; Valuch 2005. 96–97.; Romsics 2010. 318–319.

337 Pölöskei – Gergely – Izsák 1997. 274.; Szakács 1962. 65–68.

fogalmazta meg. Dinamikusan nőtt a női munkavállalók aránya. A pártállami rendszer kiépülése nyomán tovább bővült az igazgatási és gazdasági bürokrácia, rövid idő alatt közel megduplázódott az adminisztrációs munkahelyek száma, ahol egyre nagyobb arányban alkalmaztak nőket. Az iparban foglalkoztatottak száma 1949 és 1956 között másfélszeresére nőtt, miközben azonban a magánszférában dolgozók aránya 57%-kal csökkent, aközben az állami és szövetkezeti szektor munkásainak száma megduplázódott. Folyamatosan bővült az iparban foglalkoztatott nők száma is. Ez alól a nehézipar, a nehéz fizikai munkák sem jelentettek kivételt. A nehéziparban foglalkoztatottak közül az 1950-es évek végén 28% nő volt. A rendszer propagandája mindezt a szocialista emancipáció sikereként mutatta be.³³⁸

1949-től a keresőnépességen belül az önállóak aránya jelentős mértékben csökkent. Ebben szerepet játszott a 10 alkalmazottnál többet foglalkoztató vállalkozások államosítása, majd az 1950-es években az 1–2 alkalmazottal vagy alkalmazott nélkül dolgozó magánvállalkozók gazdasági és politikai kényszerintézkedés révén vállalati, illetve szövetkezeti keretbe tömörítése. A magániparosok és magánkereskedők száma egyharmadára csökkent. A mezőgazdaságban az erőszakos tsz-esítés révén 1953-ra a korábbi önálló keresők 44%-a vált szövetkezeti taggá, illetve más ágazatban alkalmazottá.³³⁹

A szellemi foglalkozásúak arányának növekedése az 1950-es években felgyorsult, 1955-ben 14% körül alakult. Ebben változatlanul az adminisztrációs munkahelyek számának bővülése játszott szerepet, de emelkedett az iskolázott szakalkalmazottak aránya is. Az 1950-es évek első felében az egyes ágazatokban foglalkoztatottak aránya lényegesen megváltozott. Az agrárnépesség a rá nehezedő politikai és gazdasági nyomás (tsz-esítés, kulákküldözés), illetve a városi ipari munkalehetőségek hatására 10%-kal csökkent. A mezőgazdasági keresők aránya a faluról való elvándorlás nyomán 44%-ra apadt, miközben a tulajdonképpeni iparban dolgozók aránya 28%-ra nőtt. A nagyarányú foglalkozásváltás (más tényezőkkel együtt) a mezőgazdasági termelés visszaesését okozta, ami ellátási zavarokhoz, és a jegyrendszer bevezetéséhez vezetett.³⁴⁰

1953 végétől a Nagy Imre kormány számos racionalizálási intézkedést tett. A már mintegy 250–300 000 fő sok esetben csak látszatmunkahellyel rendelkező, főleg adminisztratív dolgozó egy részét (közel 80 000 főt) elbocsájtották, illetve más munkakörökbe irányították át. Szabályozták (gyakorlatilag lehetővé tették) a tsz-ekből való kilépést. Ennek nyomán a szövetkezetbe bekényszerítettek 21%-a választotta ismét az egyéni gazdálkodást. A mezőgazdaság helyzetét a beszolgáltatási rendszer ésszerűsítésével, a beadási mennyiség csökkentésével és egy 3 éves 12 milliárd forintos fejlesztő programmal kívánták javítani.³⁴¹

A korszak kezdetén alapvető változások történtek a társadalomszerkezetben. A korábbi vezető réteg, a gazdasági, politikai, sőt a kulturális elit jelentős mértékben

338 Belényi 2000. 16–17.; Rákosi 1948. 299–303.

339 Romsics 2010. 347.; Rákosi 1949. 304–308.

340 Kollega Tarsoly 1997. 163.; Gerő 1952. 251–254.

341 Kaposi 2002. 370–371.; Az MDP Központi Vezetősége 1953. 11–15.

kicsérélődött. A politikai élet korábbi szereplőivel szemben egyre élesebb kritika fogalmazódott meg. Az 1946-tól induló háborús bűnös perek nemcsak a népbíróság elé állított kormányfők, miniszterek, hanem az egész Horthy-rendszer, minden egykor hatalmat gyakorló közszereplő elítéléséről szóltak. A nemesi rangokat, címeket, kiváltságokat 1945-ben eltörölték. Ezzel az arisztokrácia, mint társadalmi réteg gyakorlatilag megszűnt. A földreform felszámolta a nagybirtokot (a nemesit, polgárit és egyházit egyaránt), valamint a középbirtokot is. Az 1000 hold feletti birtoktesteket kártérítés nélkül elkobozta, a 100 és 1000 közötti földeket kártérítéssel kisajátította az állam. Eltűnt a régi elit másik nagy csoportja, a nagyvállalkozók köre is. Az ún. stratégiai ágazatokban (energiatermelés, közlekedés, hírközlés, pénzügyi szektor) már 1945-től széleskörű államosítások kezdődtek, 1948-ban pedig sor került a 100 alkalmazottnál többet foglalkoztató vállalkozások állami tulajdonba vételére is. Emellett gazdasági érdekre hivatkozva számos egyéb vállalatot is államosítottak, a külföldi–magyar vegyes tulajdonú cégeket gyakran koholt bűnügyek révén (gazdasági koncepciók perek).³⁴²

A gazdasági és politikai változások során az előző korszak középosztályai felőrlődtek. A középbirtok 1945-ös és a középvállalkozások 1949-re lezajló felszámolása, a baloldali erők szemében megbízhatatlannak tekintett köztisztviselők és értelmiségiek 1946-os B listázása létalapjuktól fosztotta meg a korábbi középrétegeket. A szakértelmiségi pályákon, illetve a kulturális területen dolgozók tudták még leginkább megőrizni egzisztenciájukat. Mindez több évre húzódva, fokozatosan, de történelmi léptékben nézve rendkívül gyorsan ment végbe.³⁴³

Változott a társadalom alsóbb jövedelmi és státuszrégióihoz tartozó rétegek helyzete is. A városi kisegzisztenciák számát a háborús hatások, a holokauszt, majd a világháborút követő kivándorlás és a német kitelepítés megtizedelte súlyos veszteséget okozva a kisvállalkozó és szakmunkás csoportoknak. Az ipari munkásság nagy erőfeszítések közepette számolta fel a háborús károkat és indította újra a termelést. Társadalmi pozíciói azonban erősödtek. Részben szimbolikusan, hiszen hivatalosan a társadalmi progresszió legfőbb letéteményeseként kezelték, részben bizonyos gazdasági és szociálpolitikai preferenciák révén, de bővültek érdekérvényesítési lehetőségei a vállalatoknál működő üzemi bizottságoknak köszönhetően. A háztartási alkalmazottá előlépő házciselédek aránya a vagyonos rétegek háttérbe szorulásával fokozatosan csökkent, városi napszámosokkal (alkalmi munkások) együtt, akiket nagyrészt a bővülő vállalati szféra szívott fel. A földreform következtében sok mezőgazdasági munkás önálló birtokossá vált, bár továbbra is nehéz volt a megélhetésük, viszonylag rendszeres bérmunka vállalására kényszerültek. A földhöz juttatás elsősorban az egykori gazdasági cselédséget érintette. Ez a társadalmi csoport a nagy- és középbirtokok megszűnésével néhány éven belül teljesen eltűnt, a napszámos réteg ugyanakkor megmaradt, de a felére csökkent.³⁴⁴

Az eltűnő társadalmi rétegek pozícióit, feladatait, személyükben döntőrészt új csoportok vették át. Az elit szerepét, amely a társadalom 1%-át tette ki döntően szellemi

342 Berend 1962. 16–22.

343 Romsics 2010. 316–317.; Botos – Gyarmati – Korom – Zinner 1988. 117–120.

344 Szakács 1962. 67–72.

foglalkozásúak, a politikai élet, az államosított vállalatok, illetve a kulturális szféra új vezetői töltötték be. Közöttük voltak egyesek, akik az előző korszakban is kiemelt pozíciót foglaltak el, ellenzéki országgyűlési képviselők, vállalati menedzserek, a tudomány és a művészetek néhány képviselője. Ezek száma azonban évről-évre csökkent, az új elit személyében új szereplőkből állt. A társadalom új középosztályát egy jelentősen felduzzadt szellemi réteg, a politikai, igazgatási, gazdasági és kulturális szféra középszintű adminisztrációjának szereplői, helyi vezetők képviselték. Ebben a rétegben, kezdetben még jelentősebb arányban ott voltak az előző korszak diplomás köz- és magánalkalmazottai, a baloldali politikai erők azonban igyekeztek ezeket kiszorítani. A gyorsuló centralizáció közepette a szakértelemmel szemben mindinkább a politikai lojalitás lett a legfontosabb elvárás e réteg vonatkozásában.³⁴⁵

A városi kisegyszisztenciák a társadalom mindössze 8%-át alkották. Ebben a rétegben is jelentős belső változások zajlottak, számos új belépő akadt, részben alulról, a parasztság és a munkásság köréből, kisebb részben felülről, a politikai okból egzisztenciáját veszítő volt középrétegek köréből. A birtokos parasztság 47%-ot képviselt a társadalomban. Ezen belül a 25 holdnál nagyobb birtokkal rendelkező módos parasztság aránya mindössze 3% volt, megközelítőleg 70 000 család. Az 5 és 25 hold közötti gazdaságok száma 1 090 000, aránya pedig 50% körül alakult (ezen belül a birtokok 38% volt 10 hold feletti). Öt hold alatti gazdasággal a birtokosok 47%-a rendelkezett (közel 1 050 000 fő), ezeknek mintegy a fele volt újbirtokos. A paraszti jövedelmek a háború okozta gazdasági károk és az újjáépítés iparpreferáló gazdaságpolitikája következtében az ipari átlagjövedelmeknek csak 50–60%-át tették ki. Az 1947-es első 3 éves terv időszakában ugyan célul tűzték ki a mezőgazdasági termelés 15%-os bővítését, az alulfinanszírozás, a túladóztatás és az 1949-től zajló erőszakos tsz-szervezés következtében azonban az agrárszféra termelése 15%-kal visszaesett.³⁴⁶

A fizikai alkalmazottak között a városi munkásság aránya 21-ről 29%-ra emelkedett. Ezen belül azonban a régi szakmunkásrétegek háborús és migrációs veszteségeit döntően nem szakképzett csoportok beáramlása pótolta. A munkásság létszámnövekedését részben a városi napszámosok és a mezőgazdasági munkások, részben a nők fokozottabb munkavállalása biztosította. Így az ipari termelés bővülése mögött nem elsősorban technológiai váltás, hanem nagyarányú élőmunkaerő, betanított és segédmunkás tömegek álltak. A gyári munkásság egyre nagyobb aránya volt állami vállalatok alkalmazottja, 1946 decemberében ez az arány 42% volt, 1949-ben viszont már meghaladta a 90%-ot. A mezőgazdasági munkások, napszámosok aránya az 1941-es 14%-hoz képest 1949-re 7%-ra csökkent.³⁴⁷

Az 1950-es évek első felében, a kommunista hatalomátvétel és az állampárti diktatúra kiépülése újabb jelentős változásokat okozott a társadalomszerkezetben. A vállalkozói középrétegek teljes eltűnéséhez vezetett, hogy 1949 decemberében államosították a 10 alkalmazottnál többet foglalkoztató cégeket. A rendelkezés végrehajtása során azonban általánossá vált, hogy már a 3–5 fővel dolgozó kisvállalkozásokat is

345 Andorka 2006. 177–180.; Botos – Gyarmati – Korom – Zinner 1988. 203–205.

346 Kaposi 2002. 333–334.; Veres 1948. 91–93., 109–111.

347 Gyarmati 2011. 118–119.

köztulajdonba vették. A korábbi középrétegek felszámolásának egy másik eszköze az ún. osztályidegen kategóriába sorolás, amely a középbirtokos, vállalkozó felmenők mellett az értelmiségi családokat is sújtotta. 1953-ra mintegy 167 000 fő került ebbe a csoportba, akik nagy eséllyel elvesztették megélhetésüket, korlátozták állampolgári jogait és sokan közülük a nagyvárosokból kitelepítésre kerültek.³⁴⁸

A szellemi elit aránya folyamatosan nőtt, 1950-re 2%-ra, 1960-ra 3%-ra nőtt. Ez az államigazgatás bővülésének, az ipar, a forgalmi ágazatok csaknem teljes államosításának, illetve az élet egyéb területein, a társadalmi, a kulturális a szociális szférában lezajló erőteljes centralizációt kísérő új csúcsszervek felállításának következménye volt. Az 1945. végi 128 000 fős állam- és közigazgatási létszám 1953-ra 360 000 főre emelkedett. A bürokrácia nagymértékű növekedése révén a szellemi középréteg aránya is bővült és 1955-ben 12%-ot, 1960-ban már közel 14%-ot tett ki. A réteg szakirányú képzettsége, illetve szakmai színvonala azonban messze elmaradt a korábbi korszakokban hasonló társadalmi szerepkört betöltőktől. Ez a réteg a társadalom szerves közegétől elütő, döntően politikai preferenciák mentén rekrutálódó jellege miatt nem tudta sem a középosztály hagyományos mintaadó, normaképző szerepét, sem társadalmi integrációs feladatát megfelelően betölteni.³⁴⁹

A kisegzisztenciák aránya radikálisan, 55%-ról 23%-ra csökkent. Ezen belül a kisiparosok és kiskereskedők aránya 8%-ról 2%-ra apadt, a magán kisiparosok száma 1949 és 1953 között a negyedére, 180 087 főről, 46 199 főre esett vissza. Az egyéni vállalkozók nagy része egzisztenciája feladására és nagyipari, vagy ipari szövetkezeti munkavállalásra kényszerült. Eltűnésük elsősorban a különböző szolgáltatások, javító, ellátó tevékenység terén komoly hiányt okozott. 1949-től a hatalom harcot hirdetett a módosabb parasztság, a 25 kh földnél, vagy 350 aranykorona kataszteri tisztajövedelemnél többel rendelkező ún. kulákok ellen. 1950 elejéig 72 603 fő került kuláklisztára, akiknek széles körben korlátozták az állampolgári jogait. A lista 1953-ban már több mint 83 000 nevet tartalmazott. Az intézkedés azonban nem csupán a módosabb családok, hanem az egész falusi társadalom ellen irányult – a rendeletben megadott birtokhatárt csak a listán szereplők 19%-a lépte át, miközben 31%-nak egyáltalán nem volt földje. A tsz-szervezés miatt nagy nyomás nehezedett az egyéni gazdákra, több mint 850 000 esetben szabtak ki bírságot, 400 000 főt pedig elítéltek ún. közellátási büntetért, többnyire azért, mert a kirótt túlzott mértékű beszolgáltatást nem tudták pontosan teljesíteni.³⁵⁰

Az 1949-ben induló erőszakos tsz-esítés és a birtokos parasztságot sújtó egyéb gazdasági és politikai intézkedések nyomán a magángazdaságok száma 1949 és 1953 között 30%-kal, területük pedig 39%-kal csökkent. A foglalkoztatottak körében a magángazdák aránya a szövetkezetbe való belépés, illetve a birtok elhagyása miatt 1955-re a korábbi 47%-ról 32%-ra esett vissza. Mindez azzal a következménnyel járt, hogy 1953 végén 1 millió kh termőföld maradt beműveletlen. A lakosság ellátása korábban nem tapasztalt nehézségekbe ütközött, az alapvető élelmiszereket csak jegyre lehetett

348 Bibó 1986. 782–784.; A Központi vezetőség 1953. 142–146.

349 Kaposi 2002. 336.; Rákosi 1948. 299–303.

350 Gyarmati 2011. 267–268.; A Központi Vezetőség 1953. 142–146.

kapni. Az 1953-as fordulat, a tsz-ek elhagyásának lehetősége, a mezőgazdaság fejlesztésére indított központi támogató program ugyan javított a helyzeten, a nyomasztó élelmiszerhiány egy év alatt megszűnt, a birtokos parasztság erejét, személyi és tőketartalékait azonban teljesen kimerítette ez az időszak.³⁵¹

A nagyarányú iparfejlesztés, az első 3 éves és főként az első 5 éves terv gazdaságpolitikai intézkedései hatására az ipari, forgalmi munkásság aránya az 1950-es évek végére 29%-ról 43%-ra emelkedett, a munkások között a szakképzettek aránya 36% volt. A gazdaság még viszonylag természetes bővülésének időszakában, 1949-ben a szakmunkások és a többi munkás közötti arány 54:46 volt, az 1950-es évek végére azonban ez már 40:60 körül alakult. Míg a szakmunkások aránya az 1950-es évek folyamán 21%-kal nőtt, addig a betanított és segédmunkásoké 53%-kal emelkedett, ami az erőltetett, mennyiségelvű iparfejlesztésről tanúskodott. A mezőgazdaságban a tulajdonképpen napszámos réteg a minimálisra csökkent, az agrármunkásság 18%-os csoportjának döntő részét már a tsz-tagság képezte.³⁵²

A társadalmi mobilitás megélénkülése bizonyos mértékig kiegyenlítette a korábbi korszakra jellemző aránytalanságokat. A tradicionális, születési és vagyoni elit tagjainak létalapja az új jogi szabályozás, a földreform és az államosítások nyomán gyakorlatilag megszűnt, egy demokratikusabb, teljesítményelvű társadalmi közegben kellett új integrációs pályát keresniük. A világháború utáni átmeneti helyzetben a korábbinál szélesebb körűvé vált a foglalkozás- és státuszváltás. Ebben azonban a fennálló, alapvetően polgári jellegű társadalom szerves belső folyamatai mellett már bizonyos külső, politikai kényszerek is szerepet játszottak. A kisvállalkozói és közalkalmazotti rétegek felé való kilépések ellenére, összességében nőtt a birtokos parasztság száma és társadalmi súlya, elsősorban a földosztás során önálló gazdává válókkal. Fokozatosan bővült a munkásság létszáma, melynek kilépő mobilitásában a korábbi kisvállalkozói főirányhoz képest valamelyest megnőtt a közalkalmazotti pályákra való beáramlás. Erőteljes lefelé történő mozgás kezdődött a korábbi elitek és középrétegek körében, ezek elsősorban a szellemi foglalkozások, közvetlen termelésirányító pozíciók felé irányultak, míg egyes szellemi foglalkozásokból (B listázás) a fizikai (szak)munka jelentette a célállomást.³⁵³

Az 1950-es években a társadalmi változások spontán jellege és a korábbi struktúrákhoz való szerves kapcsolódása nagyrészt megszűnt. A folyamatok generálója és irányítója a kommunista politikai hatalom, szovjet mintát követő átalakításba kezdett. Igyekezett kiiktatni a magántulajdonosi rétegeket. Az egyén társadalmi pozíciójának újradefiniálásánál a korábbi státusz, képzettség vagy szakértelem helyett a politikai tőke játszott a főszerepet. Az első 5 éves terv időszakában kormány szinten megfogalmazott cél volt legalább 160 000 új ipari munkás toborzása faluról, a nők és a fiatalok köréből. Ha pedig a „toborzás” nem hozott kellő eredményt, a kényszer lett a társadalom átrétegzésének fő eszköze. Felgyorsult a proletarizáció folyamata. A néhány éve még társadalmilag elismert birtokos paraszti pozíciót mintegy 360 000 fő hagyta ott

351 Pölöskei – Gergely – Izsák 1997. 314.; Gyarmati 2011. 192.; Gerő 1952. 251–254.

352 Valuch 2005. 215–216.; A műszaki fejlesztés 1956. 76–79.

353 Veres 1948. 91–93., 109–111.

(150 000 segítő családtagtól kísérve), és vált, szakképzettség híján többnyire segéd- vagy betanított munkásként ipari munkavállalóvá. A közép- és alacsonyabb szintű munkásoktól a kisvállalkozókig az állami politikai és gazdasági nyomás hatására szintén sokan kényszerültek gyári munka vállalására, többségükben szakmunkás és esetenként közvetlen termelésirányító pozícióba. Ugyanakkor felgyorsult a munkás (főként) szakmunkás rétegből a kiáramlás, elsősorban középszintű szellemi foglalkozások felé, ami háttérben a rendszer adminisztratív apparátusának nagy káderigénye állt, és ahová nem szakmai szempontok, hanem politikai megbízhatóság alapján válogatták a munkatársakat.³⁵⁴

Az 1950-es évek első felében a felső szintű vezető pozíciókban a teljes eliticsere jegyében mintegy 40 000, a középszintűekben 100 000 új munkás–paraszt káder bevonását tervezték. Közülük közel 50 000 munkás vált fizikaiból szellemi dolgozóvá 1955-ig. A változás mértékét jelezte, hogy a kormányzati szervek, főhatóságok, országos hivatalok vezető pozícióit betöltők 60%-a 1949 után került a beosztásába, gyakran megfelelő iskolázottság és szakmai felkészültség nélkül. 1954-ben az államapparátusban dolgozók 4%-a rendelkezett diplomával, 7% középiskolai képzettséggel (beleértve a polgári iskolát is), 10% pedig 8 általános iskolával, a többi 79%-nak ennél alacsonyabb végzettsége volt. Az 1940-es évek végén a férfiak 43%-a, 1955-ben 49%-a volt mobil, a nők esetében ez az arány 52% és 55% volt. A két rendszerváltás, a gazdasági, politikai és társadalmi átalakulás nemcsak a munkaképes korú generáción belül párosult nagyfokú mobilitással, hanem hosszabb távon még jelentősebb intergenerációs mobilitást eredményezett.³⁵⁵

A II. világháborút követő években a jövedelmi viszonyok és a fogyasztás ellentmondásosan alakult. 1945-ben a közvetlen háborús hatások (élelmiszerhiány) következtében a lakosság napi élelmiszerfogyasztása a háború előttihez kevesebb, mint a felére esett vissza. A gyári munkásság átlagos heti bére csak 0,4 US dollárnak, a közalkalmazottaké 0,9 US dollárnak felelt meg. A háború után a pengő hiperinflációja, teljes elértéktelenedése nehezítette a gazdasági tevékenységet és a megélhetést. Ennek következtében a munkabérek 1945 nyarától 1946 augusztusáig csökkenő tendenciát mutattak, a munkásfizetések átlaga a háború előttihez viszonyítva csak 28% körül mozgott. Az 1946. augusztus 1-jén bevezetésre kerülő új forint kezdetben jelentősebb javulást biztosított, a növekvő állami kiadások fedezése érdekében forgalomba kerülő nagymennyiségű pénz miatt azonban gyorsan inflálódni kezdett. A nemzeti jövedelem a háborús évek és az újjáépítés nehézségei után 1949-re ismét elérte az 1938-as szintet. Ez azonban az európai átlagnak csak 60%-át tette ki.³⁵⁶

Az 1946-os pénzügyi stabilizáció és a kereseteknek elsősorban az ipari munkásság javára történő újraszabályozása azt jelentette, hogy míg korábban a szellemi dolgozók bére átlag 34%-kal haladta meg a fizikai munkásokét, addig 1946 őszétől 33%-kal elmaradt azokétól. Az alkalmazottak havi átlagbére 1938-hoz viszonyítva 1946-ban csak 50%, 1949-ben 85% volt. Az első 3 éves terv során (1947–1949) emelkedett a lakosság életszínvonala, de a túl magas, 18%-os beruházási ráta miatt a tervezettnél lényegesen

354 Gyarmati 2011. 172–173.; Valuch 2005. 108–110.; Rákosi 1949. 304–308.

355 Romsics 2010. 473–474.; Gyarmati 2011. 218.

356 Gyarmati 2011. 80–81.; Mód 1946. 14–16.

kisebb mértékben, 20%-kal, így nem érte el az 1938-as szintet. Ennek nyomán a népesség 55–60%-ának jövedelme csak a megélhetési határon, vagy az alatt alakult. Az alapvető élelmiszerek fogyasztása (hús, tej) 10–20%-kal elmaradt az utolsó békeév szintjétől. A jövedelmi viszonyok és a fogyasztás viszont a korábbi korszakhoz képest lényegesen kiegyenlítettebbé vált. 1941-ben a társadalom felső decilise (10%-a) az összfogyasztás 40%-át tudhatta magáénak. Ez az arány 1949-ben már csak 12% volt.³⁵⁷

Az 1950-es évek diktatórikus berendezkedése, az ésszerűtlen gazdaságpolitika, az erőltetett nehézipar-fejlesztés, a felduzzadt állami bürokrácia és a katonai lobbij anyagi igényeinek kielégítése a fogyasztás és az életszínvonal gyors visszaeséséhez vezetett. Az első 5 éves terv időszakában (1950–1954) az életszínvonal 15%-kal csökkent. A terv 1951-es módosított változata az összes beruházás 52%-át az iparra (ezen belül 44%-át a nehéziparra) fordította, míg a mezőgazdaságra csak 13% jutott. A szigorú beszolgáltatási rendelkezések mellett a parasztság ilyen módon való kivéreztetése állandósuló élelmiszerhiányt, a könnyűipar hátrányos kezelése a ruházatot, és más fogyasztási cikkek hiányát okozta. Az ún. békekölcsön jegyzése révén 1949 és 1954 között az állam 5,6 milliárd forint jövedelmet vett ki a dolgozók zsebéből. Az állami alkalmazottak jövedelme az 1938-hoz viszonyítva 1950-ben 80%-ot, 1952-ben csak 66%-ot ért el. Éles ellentmondás volt, hogy miközben a rendszer magát a dolgozó nép államaként reklámozta, az ipari munkások 34%-a, a városi népesség teljes körének pedig 40%-a 1956-ban a hivatalosan elfogadott 500 Ft/fő/hó létminimum alatt élt, 11%-uk jövedelme pedig (különösen a nagycsaládoké) a 300 Ft/fő/hó átlagot sem érte el.³⁵⁸

A hatalom a gazdaságpolitikai célok érdekében tudatosan tartotta alacsonyan a béreket és korlátozta a fogyasztást. Az 1950. júliusi átfogó normarendezés 555 000 ipari dolgozót érintett, és a különböző ágazatokban 15–20%-os keresetcsökkenést okozott. Az egész népességet tekintve 65–70% jövedelme csak a léthatár körül mozgott, vagy annál kevesebb volt. Ideológiai és politikai okok, a proletariátus vezető szerepének hangsúlyozása, a többi réteggel szembeni bizalmatlanság, illetve a szakmai tudás leértékelődése is szerepet játszott abban, hogy a szellemi és fizikai munka jövedelmi szintje között az előző korszakban tapasztalt 2,5-szörös helyett már csak 1,3-szoros különbség adódott. Az 1940-es évek végére kinyíló agrárrolló nyomán a parasztság jövedelme más ágazatokhoz képest jelentősen elmaradt, a munkabérből élők átlagjövedelmének 1949-ben már csak az 52%-át érte el. Nagy Imre kormányának intézkedései nyomán ez a helyzet 1953 után valamelyest javult. Az állami alkalmazottak jövedelme 1956-ra már elérte az 1938-as szint 92%-át.³⁵⁹

A világháború alatt az iskolahálózatot komoly károk érték. Az épületekbe különböző haderők szállásoltak be, az iskolák közül 2442 épület súlyos rongálódásokat szenvedett, az intézmények felszerelését, könyvtárát sok helyen széthordták, eltűztették. A helyreállítás mellett az oktatás terén jelentős szervezeti és tartalmi változásokra volt szükség. Az esélyegyenlőség biztosítása érdekében az 1928-as, és 1940-es kísérlet után 1945 augusztusától felmenő rendszerben bevezetésre került a 8 osztályos alapképzés.

357 Pölöskei – Gergely Izsák 1997. 281.; Kaposi 2002. 339–340.

358 Belényi 2000. 21–23.; Ferge 1986. 59.; A műszaki fejlesztés 1956. 76–79.

359 Kaposi 2002. 350–351.; Áralakulás Magyarországon 1957. 5–7.; Lányi 1956. 175–177.

1946-ban még csak 816 ilyen iskola működött, ami az összes intézmény 10%-át tette ki, 1949-re számuk 6206-ra, arányuk pedig 80%-ra emelkedett. Ezek közül azonban csak 25%, 1534 volt teljesen osztott, amely évfolyamonként külön osztályokkal, tanítókkal, a felső tagozaton pedig szaktanárokkal rendelkezett, a többi intézményben részben vagy egészben osztatlan tanítás folyt. A 8 osztályos általános iskola mellett a 4 osztályos középiskola képezte a közoktatás második lépcsőjét. Az intézkedés az alapképzés során elsajátítható tudásanyag lényeges bővítését tette lehetővé. A gyakorlati megoldás azonban az elemi és középfokú oktatás közötti iskolatípusok (polgári, gimnázium 1–4. osztály) felszámolásával és az általános iskola felső tagozatába való beolvasztásával történt, ami ezek devalválódásával járt együtt. Az oktatás színvonalában további törést okozott az egyházi iskolák 1948-ban végrehajtott államosítása, amely együtt járt számos jól képzett oktató kényszerű távozásával.³⁶⁰

Az általános iskolai pedagógushiány enyhítésére 3 éves nevelőképző főiskolát létesítettek a négy egyetemi városban. A szegényebb rétegeket korábban sújtó kulturális hátrányok kiegyenlítése érdekében már 1945-ben intézkedés történt az intézményes felnőttoktatás kiépítésére. A megvalósítás során megszervezett dolgozók iskolái, illetve felsőfokú munkástanfolyamok azonban igen változó színvonalat képviseltek, a végzettség tudása általában elmaradt az iskolarendszerű képzésben részesültekétől. A felsőfokú képzés terén néhány évig nagy szerepet kaptak a népi kollégiumok, melyek a szegényebb, az oktatásból korábban kiszorult rétegek tanulását segítették elő. A NÉKOSZ 1948-ban 120 intézménnyel (6067 fő) rendelkezett és 50%-ban paraszti származású fiatalokat tömörített. A megfelelő korosztályok arányában a népesség 56%-a rendelkezett 6 vagy 8 osztályos alapképzettséggel (ebből 32% 8 osztállyal), 5,5%-a érettségivel, 1%-a felsőfokú végzettséggel. A középfokú és felsőoktatás terén ez nem volt jobb, mint az előző korszakban. Ebben a háborús károk és a szerkezeti átalakítás nehézségei mellett az is közrejátszott, hogy az országot elhagyók nagy része az iskolázottabb rétegekből került ki.³⁶¹

Az 1950-es években az oktatási statisztikák jelentős javulást mutattak. A belső migráció következtében néhány tucat általános iskola megszűnt ugyan, 1955-ben az intézmények száma 6168 volt, emelkedett viszont a tanulók és a pedagógusok száma, ez utóbbi 30%-kal. A tananyag a politikai elvárásoknak megfelelően változott, elmaradt viszont a tanterv és a tankönyvek szakmai és módszertani korszerűsítése. Az elsősorban továbbtanulásra felkészítő gimnázium és a gazdaság iskolázott munkásigényét biztosító szakmunkásképzők mellett a középszintű ipari, kereskedelmi, mezőgazdasági szakemberek kinevelésére középfokú technikumokat állítottak fel. Jelentősen megnőtt a felsőoktatásban tanulók száma, 1953-ban meghaladta a 60 000 főt. Az évtized végére, általános iskolai végzettséggel a társadalom 77%-a, érettségivel 17%-a, felsőfokú végzettséggel 3,5%-a rendelkezett, ami az utóbbi két kategóriában háromszoros növekedést jelentett. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők között viszonylag jelentősebb mértékben 16%-ról 23%-ra nőtt a nők aránya.³⁶²

360 Pölöskei – Gergely – Izsák 1997. 406–407., 414.; Az iskolák államosítása 1948. 12–14.

361 Romsics 2010. 323–324.

362 A magyar nevelésügy 1992. 15–20.

A magasabb végzettség mögött azonban sok esetben nem állt tényleges felkészültség. A közép és felső szintű képzettséggel rendelkezők számának növelését, a polgári értelmiség jelentős részének ún. munkás–paraszt értelmiséggel való felváltását gyakran gyorstalpaló tanfolyamok, csökkentett tematikájú kiegészítő képzések biztosították, (dolgozók iskolái, pártiskola). 1950-től ismét 2 évre csökkent a tanítóképzés, és több területen is indult 2 éves felsőfokú képzés. 1949-től bevezették a szakérettségit, amely gyakorlatilag gimnáziumot nem végzett fiatalok felsőfokú képzésbe való bejutását tette lehetővé. Ehhez a későbbi felvételi tárgyakból mindössze egy 1 éves (1952-től 2 éves) tanfolyamot kellett elvégezni. Az általában 17–32 éves kor közötti résztvevőket már eleve politikai szempontok szerint válogatták, és a különbözeti vizsga során is a megbízhatóság általában nagyobb súllyal esett latba, mint a tantárgyi tudás. 1949 és 1955 között mintegy 32 616 szakérettségis került a felsőoktatásba, ezeknek 65%-a szerzett később diplomát.³⁶³

Súlyos háborús károk érték a közművelődési intézményrendszert. Ennek helyreállítása éveket vett igénybe. A kormányzat a különböző társadalmi egyesületek létesítményei mellett központi kultúrház építési akciót hirdetett, 1950-ig azonban csak 433 létesítmény készült el. Ezek mellett 1574 egyesületi épület szolgált művelődési célokat.³⁶⁴

A háború alatt a közel 3500 népkönyvtárból 3000 szenvedett kisebb vagy nagyobb károkat. A könyvtárak újjáépítése és a hálózat bővítése révén 1949-ben 4125 könyvtár működött. Szakítva a korábbi törekvéssel, hogy lehetőleg minden településen legyen önálló intézmény, a városokban, járási központokban nagyobb könyvkészletű körzeti könyvtárakat hoztak létre, ezek látták el könyvvvel a falvakban lévő letéti könyvtárakat. A néhány száz kötetes letéteket elvileg rendszeresen frissíteni kellett volna, könyvhiány miatt azonban erre hosszabb időn keresztül nem került sor. 1949-ben 10 körzeti könyvtár működött, melyhez 361 falusi népkönyvtár kapcsolódott.³⁶⁵

A könyvtárak állományát átfogó selejtezésnek vetették alá. A háború befejezését követően az ún. antidemokratikus és szovjetellenes munkákat bezúzásra ítélték, de ezzel együtt a német szerzők műveinek többsége is selejtezésre került. 1948-ban már a „polgári szemléletet és ízlést” tükröző munkáktól is meg kellett válni. Ennek pótlására a háborús pusztítás és a súlyos papír- és nyomdafesték hiány mellett 1945-ben a könyvkiadók 644 féle címet adtak ki, 3 millió példányban. A kiadványok száma kezdetben gyorsan emelkedett, az évtized végére azonban a bővülés megtorpant. A könyvkiadás részben anyagi nehézségek, részben a politikai nyomás miatt elszűrkült, a kiadott címek száma 1950-ben 1880 volt. A példányszám ugyan 20 millióra emelkedett, ennek jelentős részét azonban a politikai tömegkiadványok tették ki.³⁶⁶

A nehéz körülmények ellenére a „kultúrafogyasztás” jelentősen bővült, és az alacsonyabb jövedelmű rétegek körében is rendszeressé vált a moziba, illetve színházba járás. Az éves mozi látogatások száma 1949-re elérte a 47 milliót, a színházlátogatóké

363 Gyarmati 2011. 145–146.; Romsics 2010. 361–364.

364 Kovalcsik 2003. 766–768.

365 Tóth 2009. 686.; Tóth – Trócsányi 1997. 78–79.

366 Kókay 1997. 143–144.

megközelítette a 3 milliót. A kulturális intézményrendszer mellett a lakosság nagy többsége számára, különösen az agrárvidékeken, a társadalmi szervezetek által biztosított rendezvények, műkedvelő bemutatók, illetve a vándormozisok filmvetítései jelentették a művelődés és szórakozás legkönnyebben hozzáférhető formáját. A világháborút követő korszak egyik legfontosabb tömegkommunikációs és kulturális eszköze a rádió volt. A háborús károk miatt a rádióadás csak 1945-ben május 1-jén indult újra, ekkor mintegy 500 000 készülék volt az országban. A rádió elsősorban információszolgáltató eszközként működött, széles körben tájékoztatta a lakosságot minden fontos tudnivalóról, a legújabb kormányrendeletektől a piaci árakig. A szórakoztató funkció másodlagosnak számított. Az 1940-es években az előfizetők száma gyorsan emelkedett, az évtized végére meghaladta az 1 millió főt.³⁶⁷

A kiépülő állampárti diktatúra gyökeres változásokat hozott a közművelődés terén is. A kulturális intézmények önállósága, illetve az öntevékeny társadalmi, kulturális aktivitás helyett az új hatalom központilag irányított népművelést igyekezett kiépíteni, erősen átpolitizált tartalommal. Ennek jegyében felgyorsították a kultúrházak építését, 1950 és 1953 között 1200 ilyen intézményt adtak át. A társadalmi egyesületek tömeges felszámolását követően viszont, azok kulturális létesítményeit más célokra használták. Így a kultúrházak száma alig emelkedett, 1955-ben is csak 2183 volt. A gyakran nem hozzáértő vezetés, az átpolitizált programok, a homogenizáló, uniformizáló népművelési tevékenység miatt a látogatottság messze elmaradt a várakozástól. Az ünnepségek, ismeretterjesztő előadások, színházi estek alkalmával általában volt közönség, de a rendezvények közötti klubjellegű működés nem érte el a felozlatott társadalmi egyesületekben tapasztalt korábbi aktivitást.³⁶⁸

Bővült a könyvkiadás palettája, a szigorú központi ellenőrzés miatt azonban csak a kiépülő szocialista berendezkedésnek megfelelő tartalmú művek jelenhettek meg, köztük nagy számban szovjet szerzők írásai. A könyvkiadók 1949-es államosítása után 1952-ben a könyvkereskedelem is állami ellenőrzés alá került. Ez újabb széleskörű selejtezéssel járt együtt, amelybe az MTA elnökének tiltakozása ellenére számos magyar és világirodalmi klasszikus mű is belekerült, Benedek Elek és Babits Mihály, Cervantes, Dumas vagy Wells munkái. A kiadók 1953-ban 3071 címet jelentettek meg 17 millió példányban, 1955-ben 2970 címet, 35 millió példányban. Ebben továbbra is jelentős részt foglaltak el a politikai kiadványok. A könyvtárak száma 1950 és 1955 között 4333-ról 6854-re emelkedett, jelentősen nőtt a könyvállomány és a beiratkozott olvasók száma, mindebben azonban nagy szerepet játszott a korszak voluntarista, mennyiség-centrikus szemlélete.³⁶⁹

A baloldali diktatúra a kultúrát elsősorban a propaganda eszközeként tekintette. A kulturális rendezvényeken való megjelenés, a könyvtárság szintén a fennálló hatalom iránti lojalitás jelének minősült, az arányok növekedése pedig a szocialista kultúrpolitika sikerét igazolta. A mozikban az 1950-es évek első felében évi átlagban 7 magyar, 20 szovjet, 15 egyéb „baráti országbeli” és 10 nyugati filmet mutattak be. A

367 Simándi 2012. 10–18.

368 Halász 2013. 28–32.; T. Kiss 2000. 74.

369 Kókay 144–145.; Botos – Gyarmati – Korom – Zinner 1988. 300–301.

mozi látogatások száma 1955-ben 95 millióra, a színházlátogatóké közel 7 millióra emelkedett. A színházak esetében a nézőszámot a munkahelyek és iskolák szervezett látogatásai nagyban növelték. A mozikban, a színházakban a nagyszámú sematikus produkció mellett értékes művekkel, kiváló színészi alakításokkal is találkozhatott a közönség. Gyorsan emelkedett a rádiókészülékek száma, 1955-ban 1,5 millió előfizetőt tartottak nyilván. A legújabb technika iránt is érdeklődött a hatalom, 1953. január 23-án megalapították a Magyar Televíziós Vállalatot, a kísérleti adások 1955-ben indultak.³⁷⁰

A II. világháború után a társadalom igen aktív közéleti részvételt tanúsított. Ebben szerepet játszott a bővülő demokratikus mozgástér, a politikai szereplés korábbi akadályait elhárító jogszabályok, a háború végén spontán módon meginduló önszerveződés, új népi hatalmi szervek (nemzeti bizottságok) és érdekképviseltek (üzemi bizottságok) létrehozása, valamint a fiatalabb korosztályoknak a közéletbe való beáramlása. 1945-ben általános, egyenlő, közvetlen és titkos választójogot vezettek be a 20 év feletti állampolgárok számára. A nők és férfiak közötti korábbi különbségeket e tekintetben megszüntették. Az életkori határt 1949-ben 18 évre szállították le. A választójog gyakorlásából azonban esetenként kizártak nagy létszámú csoportokat, köztük 1945-től a német kisebbség tagjait, 1947-ben a felvidékről hazatelepülőket, 1949-től a kulákklistán szereplőket.

A pártpalettán 1949-ig (a szélsőjobb kivételével) számos politikai irányzatot képviselő szervezet jelen volt. A széles politikai részvételt segítette az 1947-ig tényleges, ezt követően 1949-ig formális nagykoalíciós kormányzás. A parlamenti képviselők társadalmi összetétele jól tükrözte a változásokat. 1945 és 1947 között a birtokos képviselők aránya 30%-ról 27%-ra csökkent, miközben az ipari munkásoké 15%-ról 18%-ra emelkedett. Csökkent a nagy- és középvállalkozók és a hagyományos középosztály tagjainak részvétele 10%-ról 4%-ra, ugyanakkor nőtt a szellemi dolgozók jelenléte 14%-ról 20%-ra. Ezzel együtt emelkedett a többnyire az alsóközéposztályt képviselő értelmiségiek, tanárok aránya 24%-ról 27%-ra. A nők csak igen kis számban kerültek be a képviselők közé, arányuk 1945-ben 3,5%, az 1947-es választás után 5% volt. Az alacsony szint ellenére, ez nem tért el lényegesen az európai átlagtól, ahol 1950-ben a női képviselők aránya 6% körül mozgott.³⁷¹

Az 1940-es évek végére gyökeresen átalakultak a politikai viszonyok. A kommunista párt sorra felszámolta, vagy sorvasztotta el a rivális szervezeteket, így 1950-re egypártrendszer épült ki. A közvetlen demokráciát képviselő szervezeteket, fórumokat felszámolták. Bár a választójog alapelvei nem változtak, 1949-től már csak egyetlen szervezet, a Magyar Függetlenségi Népfront állíthatott jelölteket, ezzel a tényleges választás lehetősége megszűnt. A kommunista és a szociáldemokrata párt baloldalának egyesítésével 1948-ban létrehozott Magyar Dolgozók Pártja volt az egyetlen közéleti tényező országos és helyi szinten egyaránt. A parlamenti képviselők között megemelkedett a nők aránya, az 1949-es választások után 18%, 1953-ban 17% volt. Ez azonban

370 Romsics 2010. 372., 510.

371 Ilonszki 2009. 207.; Valuch 2005. 124–125.

nem kínált tényleges politikai lehetőséget, mert a törvényhozás működése ekkorra már formálissá vált.³⁷²

A háborút követő első években élénk, pezsgő civil társadalmi élet jellemezte az országot. A demokratikus berendezkedés a civil szervezeteknek az előző korszaknál sokkal szélesebb mozgásteret biztosított, esetenként állami feladatok ellátását bízta rájuk, becsatornázva ezeket a közművelődés, az oktatás, a szociális szféra, az érdekképviselés, és számos más szakmai terület közreműködői közé. Az 1940-es évek második felében mintegy 12 500 egyesületet tartottak nyilván, közülük 7600 fejtett ki aktívabb tevékenységet. Ezek 70%-a, alapszabálya szerint kulturális, vallási, szabadidős feladatokra szerveződött. A civil szervezetek politikai szempontú kirostálása már 1945-ben megkezdődött. Először a szélsőjobboldali, szovjetellenes szerveződések felszámolására került sor, melyek a gyakorlatban egyébként sem működtek. 1946-tól azonban már a kormányzat által reakciónak, antidemokratikusnak minősített számos gazdasági, érdekképviselési, egyházi, kulturális és ifjúsági szervezetet és ezek egyre szélesebb körét megszüntette. Megindult a civil szféra mind átfogóbb korlátozása, beteretése a baloldali pártok által támogatott szervezetek körébe. 1949 végéig 10 120 egyesületet számoltak fel.³⁷³

A következő két év során minden olyan egyesület eltűnt, amelyek állami, tanácsi, gazdasági vagy pártvonalon ne kötődtek volna a fennálló hatalomhoz, ne álltak volna politikai ellenőrzés alatt. A ténylegesen civil törekvéseket képviselő szervezetek helyét olyan országos központból irányított organizációk vették át, melyek a kommunista párt által kijelölt vezetéssel az állami célok mellett mozgósították a tagságukat. A gazdasági, a közéleti, sőt a kulturális és szabadidős tevékenység monopolizálása teljességgel kiszolgáltatta az embereket a kommunista párttal szorosan összefonódó államhatalomnak, amely a gyakorlatban a társadalom szinte minden tagja felett irányítást és ellenőrzést tudott gyakorolni. Tehát a gazdasági szféra, a közélet, a kultúra központi irányítás alá vétele mellett kísérlet történt a társadalom „államosítására” is.

Hivatkozott irodalom:

- A Központi Vezetőség határozata a párt politikai irányvonalában és gyakorlati munkájában elkövetett hibákról, s ezek kijavításával kapcsolatos feladatokról (1953. június 27–28.). Propagandista 10. évf. (1986) 4. sz. 136–167.
- A magyar nevelésügy kérdései. In: Hegedűs B. András – Rainer M. János: A Petőfi Kör vitái, VI. Budapest, 1992, Múzsák – 1956-os Intézet. 15–140.
- A műszaki fejlesztés és a fiatal értelmiség problémái. In: Hegedűs B. András (szerk.): A Petőfi Kör vitái, V. Budapest, 1994, 1956-os Intézet. 75–147.
- Áralakulás Magyarországon 1938-ban és 1949–1955-ben. Statisztikai Időszaki Közlemények, 1. Budapest, 1957, KSH.
- Az iskolák államosítása. Budapest, 1948, VKM.

372 Mezey 1995. 362–364.; Ilonszki 2012. 209–201.; Botos – Gyarmati – Korom – Zinner 1988. 222–223.

373 Molnár 2005. 11., 23.

- Az MDP Központi Vezetősége és a Minisztertanács határozata a mezőgazdasági termelés fejlesztéséről – Hegedűs András előadói beszéde a KV 1953. december 19-i ülésén. Budapest, 1954, Szikra.
- Balogh Miklós: A bukovinai székelyek megtelepedése Tolna megyében. Szeged, 1991. Kn.
- Belényi Gyula (szerk.): Munkások Magyarországon 1948–1956. Budapest, 2000, Napvilág.
- Berend T. Iván: Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945–1948. Budapest, 1962, Közgazdasági és Jogi.
- Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után (1948). In: Bibó István válogatott művei, II. köt. Budapest, 1986. Magvető. 621–799.
- Bindorffer Györgyi: Kisebbség, politika, kisebbségpolitika. Budapest, 2011, Gondolat – MTA Szociológiai Kutatóintézete.
- Botos János – Gyarmati György – Korom Mihály – Zinner Tibor: Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között, 1945–1956. Budapest, 1988, Minerva.
- Csernák Józsefné: Házasság és válás Magyarországon. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Budapest, 1997, KSH. 341–362.
- Drabancz M. Róbert – Fónai Mihály: A magyar kultúrpolitika története 1920–1990. Debrecen, 2005, Csokonai.
- Fehér István: Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990. Budapest, 1993, Kossuth.
- Ferge Zsuzsa: Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből. Budapest, 1986, Magvető.
- Föglein Gizella: Etnikum és educatio. Budapest, 2006, Napvilág.
- Füzes Miklós: Forgószél. Be- és kitelepítések a Délkelet-Dunántúlon 1944–1948 között. Pécs, 1990, Baranya Megyei Levéltár.
- Gerő Ernő: A szocialista iparosítás útján. In: Gerő Ernő: A vas, az acél, a gépek országáért. Budapest, 1952, Szikra. 245–254.
- Gyarmati György: A közigazgatás újjászervezése az ideiglenesség korszakában. Történelmi Szemle, 38. évf. (1996) 1. sz. 63–98.
- Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956. Budapest, 2011, ÁBTL–Rubicon.
- Gyivicsán Anna – Krupa András: A magyarországi szlovákok. Budapest, 1998, Press Publica
- Hajdú Zoltán: A közigazgatási térfelosztás változásai Magyarországon. Tér és Társadalom, 10. évf. (1996) 1. sz. 5–21.
- Halász Csilla (2013): A nép művelése. Agitáció és propaganda a népművelésben a Rákosi-rendszer idején. Budapest, Pest Megyei Levéltár.
- Ilonszki Gabriella: Képviselők és képviselőlet Magyarországon a 19. és 20. században. Budapest, 2009. Akadémiai.
- Józan Péter: A halandóság alakulása Magyarországon. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Budapest, 1997, KSH.

- Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Budapest–Pécs, 2002, Dialóg Campus.
- Karády Viktor: Önazonosítás, sorsválasztás. Budapest, 2000, Új Mandátum.
- Kókay György: A könyvkereskedelem Magyarországon. Budapest, 1997. Balassi.
- Kollega Tarsoly István (főszerk.): Magyarország a XX. században. II. köt. Szekszárd, 1997, Babits Kiadó.
- Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Budapest, 1997, KSH.
- Kovalcsik József: A kultúra csarnokai. Budapest, 2003, EPL.
- Köpeczi Bócz Edit: Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége. Budapest, 2004, Akadémiai.
- Kugler József: A csehszlovák–magyar lakosságcsere lebonyolítása Békés és Csongrád megyében. *Regio*, 7. évf. (1996) 4. sz. 47–73.
- Lányi Kamilla: Hozzászólás Nagy Tamás: A nemzeti jövedelem termelése és felhasználása című cikkéhez (Kézirat 1956 tavaszáról) In: Hegedűs B. András – Rainer M. János (szerk.): A Petőfi-kör vitái, hiteles jegyzőkönyv alapján I. köt. Két közgazdasági vita. Budapest, 1989, Kelenföld – ELTE. 173–177.
- Mészáros Árpád – Fóti János: Nemzetiségek, etnikai csoportok a 20. századi Magyarországon. *Regio*, 6. évf. (1995) 3. sz. 3–33.
- Mezey Barna (szerk.): Magyar alkotmánytörténet. Budapest, 1995, Osiris.
- Mód Aladár: Az újjáépítés gazdaságpolitikája. *Társadalmi Szemle*, 1946. 1. évf. (1946) 1. sz. 13–21.
- Molnár Szilárd: A civil társadalom államosítása Magyarországon, 1945–1956. *Civil Szemle*, 2. évf. (2005) 3. sz. 5–37.
- Palasik Mária: A parlamentarizmustól a diktatúráig (1944–1949). Budapest, 2017, Országgyűlés Hivatala.
- Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos (szerk.): 20. századi magyar történelem. Budapest, 1997, Korona.
- Rákosi Mátyás: A dolgozó parasztság a szövetkezés útján. In: Rákosi Mátyás: Építjük a nép országát. Budapest, 1949, Szikra. 281–315.
- Rákosi Mátyás: Tiéd az ország, magadnak építed. In: Rákosi Mátyás: A fordulat éve. Budapest, 1948, Szikra. 276–319.
- Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2010, Osiris.
- Simándi Irén: Politika, társadalom, gazdaság a Magyar Rádióban 1945–1948. Budapest, 2012, Gondolat.
- Snyder Árpád: Becslés Magyarországnak a második világháború következtében elszenvedett embervesztéseiről. *Magyar Statisztikai Szemle*, 24. évf. (1946) 1–6. sz. 1–4.
- Stark Tamás: A magyar zsidóság vándormozgalma a vészkorszak után. In: Illés Sándor – Tóth Pál Péter (szerk.): Migráció. I. köt. Budapest, 1998, KSH. 115–122.
- Szakács Sándor: Földosztás és agrárfejlődés a magyar népi demokráciában. Budapest, 1962, Közgazdasági és Jogi.

- Szarka László: Kisebbségi léthelyzetek, közösségi alternatívák. Budapest, 2004, Lucidus.
- T. Kiss Tamás: A népművelőtől a kulturális menedzserig. Budapest, 2000, Új Mandátum.
- Tomka Béla: Gazdasági változások és a fogyasztás alakulása a huszadik századi Magyarországon. In: Kovács Kiss György – Romsics Ignác (szerk.): A mi 20. századunk. Kolozsvár, 2011, Komp-Press – Korunk. 101–179.
- Tóth Ágnes (szerk.): A pártállam és a nemzetiségek (1950–1973). Kecskemét, 2003, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára.
- Tóth Ágnes: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. Kecskemét, 1993, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára.
- Tóth Gyula: Tíz év múltán – a hatvan éve alapított körzeti könyvtárakról 1. rész. Könyvtári Figyelő, 55. évf. (2009) 4. szám, 685–704.
- Tóth József – Trócsányi András: A magyarság kulturális földrajza. I. kötet. Pécs, 1997, Pro Pannonia.
- Újvári Károly – Bakai László (szerk.): A budapesti tömegközlekedés 25 éve, 1945–1970. Budapest, 1970, BKV.
- Vadkerty Katalin. A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Pozsony, 2001, Kalligram.
- Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Budapest, 2005, Osiris.
- Veres Péter: A paraszti jövő. Budapest, 1948, Sarló.